

А. С. Пушкин

КАПИТАН ҚИЗИ

Номусни ёшликтан әхтиёт қил.
Мақол

I БОБ

ГВАРДИЯ СЕРЖАНТИ

- Эртагаёқ гвардия капитани бўлсайди.
- Унацага ҳожат йўқ: хизмат этсин қўшинда,
- Тузук гап! Майли, у ҳам андак азоб чексин-да...

Ха, отаси ким ўзи?

Княжнин¹

Отам, Андрей Петрович Гринёв, ёшлигига граф Миних² ҳузырида хизмат қилиган ва премьер-майор бўлиб, 17... йилда хизматдан чиққан. Шу вақтдан бошлаб, Симбирскдаги ўз қишлоғида турган ва шу қишлоқлик камбағал бир дворяннинг қизи Авдотья Васильевна Ю. деган қизга уйланган. Биз тўққиз бола бўлганмиз. Ола ва акаларим болаликда ўлиб кетишган. Яқин қариндошимиз гвардия майори князь Б. нинг илтифоти билан мен Семёнов полкига³ сержантликка ёздирилган эканман. Мен таҳсилни тамом қилгунимча полкда отпускада деб ҳисобланганман. У замонда биз ҳозиргидан бошқача тарбияланар эканмиз. Беш яшарлигимда жиловдор Савельичнинг қўлига топширилганман. Бу одам тавфиқли, тадбири киши бўлгани учун менга оға эти-

¹ Княжнин Яков Борисович (1712—1791) — машҳур рус драматург-шоири.

² Миних Бурхард Христофорович (1683—1767) — граф, ҳарбий ва сиёсий арбоб.

³ 1762 йилдаги фармонга кўра, офицерлик унвонини олиш учун ўн икки йил оддий аскар бўлиб хизмат қилиш керак эди, шунинг учун дворянлар болаларини ёшлигидан ҳарбий хизматга ёздиришган. Бу болалар уйда туриб хизмат муҳлатини тамом қилиб, балогатга етганларида офицерлик унвонини олар эдилар.

либ тайинланган. Унинг қарамогида ўн икки ёшимда русча хат-савод чиқардим ва илдам овчи итларнинг хусусиятлари ҳақида баҳузур мұхокама юргизадиган бўлдим. Шу вақтда отам Москвадан мосъе Бопре деган бир французни менга мураббий қилиш учун, бир йилга етарли вино ва зайдун ёғи билан бирга олдириб келтириди. У одамнинг келиши Савельичга ҳеч ёқмади. У ўзича: «Худога шукур, боланинг уст-боши тоза, ўзи озода, қорни тўқ бўлса, ортиқча чиқимдор бўлиб, бу мосъени олдириш нима ҳожат эди, гёё бу ерда одам қуриб кетгандай-а!» деб дўнгиллади. Бопре ўз юртида сартарош, сўнгра Пруссияда солдат бўлиб, ундан кейин Русияга pour être outchitel¹ келган, лекин бу сўз-нинг маъносига ўзи ҳам унча тушунмаган экан. У хушфеъл, му-лойим, аммо ўлгудай енгил табиат, бузуқ одам эди. Унинг энг заиф томони хотин-халажга ўчлиги эди; шу феъли туфайли кўпинча туртки еб, кечалари инқиллаб чиқарди. Яна (ўзининг айтишича) шишанинг ҳам душмани эмасди, яъни (русча айтганда) бир қултум ортиқроқ ютишни яхши кўрарди. Бизникида вино фақат овқат маҳалида ва шунда ҳам бир рюмкадангина берилган ва кўпинча муаллимларга берилмагани учун менинг Бопрем ҳадемай рус арагига ҳам мижоз бўлиб қолди, ҳатто бу арақни меъдага фойдалироқ ҳисоблаб, ўз юртининг виносидан ҳам аълороқ кўрадиган бўлди. Биз тез фурсатда иноқ бўлиб кетдик, гарчи шартномага кўра, у менга француз, немис тиллари ва бошқа илмларни ўргатишини ўз устига олган бўлса-да, лекин мендан тез орада унча-мунча русча ўрганиб олишни афзалроқ кўрди, кейин ҳар қайсимиз ўз ишими билан машғул бўлавердик. Биз жуда қалин бўлиб кетдик. Менга бошқа домланинг кераги ҳам йўқ эди. Бироқ тақдир бизни бир-биirimizдан айрди, айрилишимизнинг сабаби бундай бўлди:

Палашка деган семиз, чўтири кирчи қиз билан сигир соғувчи Акулька деган қийшиқ хотин иккови, бамаслаҳат волидамнинг оғигига йиқилиб, ўзларининг нодонликлари орқасида катта гуноҳ қилиб қўйғанликлари учун афв сўраганлар ва мусъе уларни тажрибасизликларидан фойдаланиб алдаганини йиғлаб-сиқтаб арз қилганлар. Онам бунаقا ишлар тўғрисида жуда қаттиқўл эди, отамга шикоят қилибди. Отамнинг жаҳли ёмон эди. У дарҳол шум французни чақиритирибди. Мусъе ўғлингизга дарс бераётиди дейишибди. Отам менинг ҳужрамга кириб келди. Бопре шу чорг донг қотиб ухлаб ётган эди. Мен ўз ишими билан банд эдим. Шуни айтиш керакки, менга Москвадан география картаси олдирилган. Бу карта бекорга деворда осилиб ётар ва кўпдан бери унинг қоғозига сукланниб юар әдим. Мен шу қоғоздан варрак қилмоқчи бўлиб, Бопренинг уйқуда эканини ганимат билб, ишга киришган әдим. Варракни ясаб, Добрая Надежда бурнига энди дум боғлаётганимда отам кириб келди. Менинг география машғулотимни кўриб, қулоғимни чўзди, сўнгра югуриб

¹ Уқитувчи бўлиш учун.

Бопренинг ёнига борди ва уни дагал уйғотиб, койий бошлади. Бопре гангиб, ўрнидан турмоқчи бўлган эди, тура олмади, бечора француз ўлгудай маст эди. Ўн балога бир даво деганлар. Отам уни ёқасидан ушлаб, каравотдан турғизди-да, эшикдан улоқтириб юборди ва шу куннинг ўзидаёқ, Савельичнинг бахтига, уни уйдан ҳайдади. Шу билан менинг ўқишим ҳам тамом бўлди.

Мен ҳали вояга етмаган¹ бола бўлиб, куним кантар учирив, ҳовлидаги болалар билан сакрамачоқ ўйнаб ўтарди. Шундай қилиб, ўн олти ёшга ҳам тўлдим. Энди тақдирим ўзгача бўлди.

Куз кунларининг бирида онам меҳмонхонада асалдан мураббо қайнатар, мен эса тамшаниб, қайнаётган кўпикка қараб турардим. Отам дераза ёнида ўтириб, ҳар йили келадиган Сарой Календарини² ўқирди. Бу китоб унга ҳамма вақт зўр таъсир қиларди. Бу китобни у сира совуққонлик билан ўқий олмас, бу ўқиш ҳамиша унинг зардасини қайнатиб юборарди. Унинг феъл-авторини яхши билган онам мудом бу китобни иложи борича панароқ ерга яширишга тиришар, отам батзан ойлаб бу Сарой Календарини кўрмасди. У Сарой Календарини тошиб олгудай бўлса, соатлаб қўлидан қўймас эди. Отам календарни ўқир экан, ора-сира елкасини учирив, ўзича: «Генерал-поручик!.. У менинг ротамда сержант эди!.. Ҳар икки рус орденининг кавалери!³.. Ҳўш, биз қачондан бери...» деб қўяр эди. Оқибат, отам календарни диванга қараб улоқтириди-да ўйга ботди, унинг бу авзойи яхшилик нишонаси эмас эди.

У тўсатдан онамга қараб: «Авдотья Васильевна, Петруша нечага кирди?» деб сўради.

— Мана энди ўн еттига қадам қўйди,— деди онам,— Петруша Настасья Герасимовна холанинг кўзи ожиз бўлган йили туғилган эди, у туғилганда ҳали...

— Ҳўп яхши,— деди отам унинг сўзини бўлиб,— хизмат қиладиган вақти етибди. Оқсочлар бўлмасида югуриб-йўртгани, кантар бола тутгани бас.

Тез фурсатда мендан айрилиб қолишини эшитиб, онам шундай ҳанг-манг бўлдики, қўлидаги қошиқ кастрюлга тушиб кетди, кўзидан дув-дув ёш тўкилди. Мен, аксинча, тасвир этиб бўлмайдиган даражада севиндим. Хизмат деганда әркинлик ҳақидаги фикрлар, Петербург ҳаётининг ҳузур-ҳаловати кўз олдимга

¹ Бурунги замонда ўн тўқизига кирмаган дворян ва бой болалари ҳали вояга етмаган — недоросль ҳисобланган. Фонвизиннинг (1745—1792) «Недоросль» детан машҳур комедиясида сўнг бу сўз зеҳни хит, қайсар-такасалтинг, эси паст матъносига кириб кетган.

² 1745 йилдан нашр этила бошланган бу Календарда, оддий маълумотлардан ташқари, ҳарбийлар ва гражданлардан этишган одий мартабали амалдорлар рўйхати ва император саройининг ишларига оид турли қоидалар ҳам бўлар эди.

³ Орден инъом қилинган қишилар кавалер деб аталаған. Бу ерда иккинчи орден кўзда тутилади. Подшо Россиясида биринчи орден Андрей Первозваний ордени ҳисобланган (Пётр I таъсис этган), иккинчиси эса Екатерина белгилаган Александр Невский орденидир.

келар эди. Ўзимни гвардия офицери ҳаёл қиласман, офицерликни эса киши саодатининг энг юқори чўққиси деб билар эдим.

Отам ўз ниятини ўзгартиришни ҳам, унинг ижросини кейинга қўйишни ҳам хоҳламас эди. Кетиши куним белгиланди. Кетишидан бир кун илгари отам, бўлажак начальнигимга мен орқали хат юбормоқчи әканини айтиб, қалам билан қоғоз сўради.

— Князь Б. га мендан ҳам салом айтишини эсингдан чиқарма, Андрей Петрович,— деди онам,— Петрушадан марҳаматини дариг тутмаслигига ишонаман деди, дёб ёз.

— Беҳуда гапни қўйсанг-чи!— деди отам қовоғини солиб.— Нега мен князь Б. га хат ёзар эканман?

— Ўзинг Петрушанинг начальнигига хат ёзаман дединг-ку.

— Хўш, деган бўлсам нима?

— Ахир Петрушанинг начальниги князь Б.-да. Петруша Семёнов полкига ёздирилган эди-ку.

— Ёздирилган эмиш! Ёздирилган бўлса менга нима? Петруша Петербургга бормайди. Петербургда хизмат қилиб нима ўрганади? Бекорга санқиши, лақиљлашними? Йўқ, аскар бўлиб хизмат қилисин, аскарлик жабдуғини кўтарсарин, пороҳ ҳидини ҳидласин, солдат бўлсин, такасалтант әмас! Гвардияга ёздирилган эмиш! Қани унинг паспорти? Менга бер.

Онам, болалигимда кийгизиб чўқинтирилган кўйлагим турган сандиқчасини титиб, паспортимни топди ва қўли қалтираб отамга узатди. Отам паспортни диққат билан ўқиди, сўнгра олдига, стол устига қўйди-да, хат ёзишга киришди.

Петербургга юбормаса қаёққа юборар экан? Шуни билиш орзузи мени қийнар эди. Икки кўзим отамниг имиллаб қимирлаётган перосида эди. Оқибат хат битди. Отам уни паспорт билан бир конвертга солди, кўзойнагини олиб, мени ёнига чақириди ва: «Мана сенга хат, буни менинг қадрдан ўртоғим ва дўстим Андрей Карлович Р. га бер. Сен Оренбургга, шу кишининг қўл остида хизмат қилишга борасан»,— деди.

Шундай қилиб, порлоқ умидларим пучга чиқди. Қувноқ Петербург ҳаёти ўрнига мени узоқ ва чет ерда зерикиш, диққина-фаслик кутарди. Бундан бир минут илгари шу қадар хурсандлик билан ўйлаганим хизмат, энди кўзимга катта бир фалоқат бўлиб кўринди. Энди нима ҳам дейман! Эртасига эрталаб эшик олдига соябон арава келди; чемодан, чой анжомлари солинглан сандиқча билан булка ва пироглар тугилган тугуича унга жойланди, булар уйдаги эркалигимнинг сўнгги аломатлари эди. Ота-онам фотиҳа беришди. Отам хайрлашар экан: «Хайр, Пётр. Хизматни қилишга онт ичган кишининг сидқидил билан хизмат қил; бошлиқларининг гапига қулоқ сол; уларнинг ширин сўзларига учма; хизматда амал тама қилма; хизматдан қочма; кийими янгилигидан, номусни ёшлиқдан эҳтиёт қил деган мақодни ҳамиша ёдингда тут». Онам, кўзига ёш олиб, менга ўз сиҳатимни сақлашни, Савельичга мендан боҳабар бўлишни тайинлади. Менга қўён терисидан қилинган пўстин ва унинг устидан яна тулки

терисидан қилингандан калта пўстин кийгизиши. Савельич иккокимиз аравага чиқдик, йиғлаб-сиқтаб жўнадик.

Шу куни кечаси Симбирскка келдик, бу ерда бир кун туриб, лозим бўлган нарсаларни олишимиз керак эди; бу ишни Савельичга буюрдим. Ўзим трактирга¹ тушдим. Савельич эрталаб барвақт бозор қилгани кетди. Деразадан ифлос кўчага қараб ўтириб зериқдим, уйларни айлангани чиқдим. Бильярд залига кирдим, бу ерда ўтиз беш ёшларда, новча, узун қора мўйловли, авра тўн кийган, қўлида кий, оғзида трубка билан турган бир баринни кўрдим. У маркер² билан бильярд ўйнамоқда, маркер ютса бир рюмка арақ ичар, ютқизса бильярд столи остидан эмаклаб ўтар эди. Буларнинг ўйинини томоша қилдим. Ўйин давом этган сайин маркернинг эмаклаши кўпайди, охири столнинг остига кирганича чиқмай қўя қолди. Барин, худди гўр устида гапираётгандек, унинг шаънига бир қанча сўз айтгандан кейин, менга бир партия ўйнашни таклиф қилди. Мен бу ўйинни билмаганимдан, таклифини қайтардим. Бу, афтидан, унга галати туюлди. У менга таассуф назари билан қаради: лекин иккозимиз гапиришиб қолдик. Бу одамнинг номи Иван Иванович Зурин бўлиб,^{**} гусар полкенинг ротмистри, Симбирскка рекрут³ қабул қилиш учун келиб, трактирга тушган экан. Зурин, мени бирга солдатча овқат қилишга — ҳар наики худонинг берганини баҳам кўришга таклиф қилди. Мен жон-дил билан рози бўлдим. Овқат егани ўтирдик. Зурин кўп ичар ва хизматга кўниши лозим эканлигини айтиб, мени ҳам сийлар эди, у армия турмушидан турли қизиқ латифалар айтиб берди, кулавериб қотиб қолдим, овқат пировард бўлгунча иккимиз жуда иноқ бўлиб қолдик. Шунда у менга бильярд ўргатмоқчи бўлди. «Бу нарса,— деди у,— бизга ўхшаган хизматдаги кишига зарур. Масалан, походга чиқилгандан бир манзилга тушади киши, нима қиласан? Нуқул жуҳудларни ураверган билан бўладими. Ноилож трактирга борасан, бильярд ўйнайсан; бунинг учун ўйнашни билиш керак». Унинг гапи менга жуда маъқул тушди, жон-дил билан ўрганишга киришдим. Зурин менга далда берар ва тез ўрганишмуга ҳайрон қоларди; бир неча ўйнidan сўнг пул тикиб ўйнашни таклиф қилди, қуруқ бўлмасин, ярим тийиндан ўйнайлик, мақсад ютиш эмас, қуруқ ўйнашдан ёмони йўқ деди. Бунга ҳам кўндим. Зурин бўлса пунш чақирди ва хизматга кўниши лозим эканини яна айтиб, мени пуншдан ичиб кўришга уннади; пунш ичилмаса, хизматнинг қизиги бўлмайди, деди. Мен унинг гапига кирдим. Ўйнимиз ҳам давом этар эди. Пуншни ичганим сайин ботирланавердим. Урганимда соққалар стол қирғоқларидан ошиб, ерга тушиб кетарди; тажанг бўлиб маркерни уришар эдим, чунки ўйинни у нотўгри ҳисоб қиласар эди; борган сари ўйинни оширдим, қисқаси, ўзимни бирданига дархонлик-

¹ Қовоқхона, майхона маъносида.

² Бильярдда хизмат қилиб турадиган киши.

³ Крепостнойлик Россиясида янгидан олинадиган солдат.

ка чиққан ёш боладай тутар әдим. Қун кечикиб қолибди. Зурин соатига қаради, таёқиң қўйди-да, юз сўм ютқизганилигимни билдириди. Андак хижолат бўлдим, чунки пулум Савельичда эди. Афв сўрадим. Зурин сўзимни бўлиб: «Йўқ, бемалол! Ҳеч ташвиш тортма. Кейинроқ бўлар. Ҳозир Аринушканинг олдига борайлик»,— деди.

Нима дейсиз энди? Бу кунни бошдан-оёқ бемазагарчилик билан ўтказдим. Кечки овқатни Аринушканинида едик. Зурин хизматга кўнишиш керак деб, дам-бадам менга ичкилик қуярди. Дастурхондан турганда, мен оёқ узра зўрга туардим: Зурин мени яrim кечаси трактирга элтиб қўйди.

Савельич бизни эшик олдида— зинапояда учратди. У хизматга бўлган ихлосимнинг муқаррар нишоналарини кўриб: «Оббо, худо урди», деб юборди. «Сенга нима бўлди, бегим?— деди у куюниб.— Қаерда бу аҳволга тушдинг? Оббо, худо урмас! Умрингда бундай гуноҳ қилмаган эдинг!»

— Гапирма, миясини еган чол!— дедим дудуқланиб,— мастига ўҳшайсан, кириб ёт... мени ҳам ётқиз.

Эрталаб бошим оғриб турдим. Кеча бўлган ишларни зўргазўрга эслар әдим. Чой кўтариб кирган Савельич ўйимни бўлди. «Ҳали эрта, Пётр Андреич,— деди бошини чайқаб,— ҳалитдан кайфга берилсанг бўлмайди. Сен кимга тортдинг? Отанг ҳам, бобонг ҳам пиёниста эмас эдилар назаримда; онанг тўғрисида гапириш ҳам ортиқча: умрида квасдан бошқа нарсани оғзига олган эмас. Айб кимда? Айб ўша лаънати француз афандида. Ҳар доим Антильевнанинг олдига югуриб келиб: «Мадам, же ву при водкю»,¹ дер эди. Мана сенга же ву при! Қилғиликни қилди итвачча. Бир ножинсни мураббий қилиб ёллашнинг нима ҳожкати бор эди, гўё бариннинг ўз одамлари қуриб кетгандай!»

Уядим, юзимни тескари ўгириб:— Бор йўқол. Савельич, чой ичмайман, дедим. Лекин Савельич бир насиҳатгўйликка тушса, сира тўхтатиб бўлмас эди. «Мана кўрдингми, Пётр Андреич, кайфнинг оқибати шундай бўлади. Бош ҳам оғрийди, иштаҳа ҳам йўқолади. Ичадиган киши ҳеч нарсага ярамай қолади... Шўр бодринг сувини асал билан ич, ундан ҳам кўра яrim стакангина қуюқ винодан бош оғриқ қилиш тузук. Олиб келайми?»

Шу онда бир бола кириб И. И. Зуриннинг хатини менга узатди. Хатни очиб, қуидаги сатрларни ўқидим:

«Азизим Пётр Андреич, кеча ютқизганинг юз сўм пулни марҳамат қилиб, шу боладан бериб юборишингни сўрайман. Пулга жуда-жуда зориқиб турибман.

Амрингга интизор *Иван Зурин*.

Нима қилардим, чора йўқ, ўзимни бепарво тутдим: ҳам пулум, ҳам кийим-кечагим, хайриҳоҳим, жонкуярим Савельичга

¹Хоним, сиздан илтимос қиласман, арақ беринг.

мурожаат қилиб болага юз сўм беришни буюрдим. «Нечук? Нима учун?» — деди у таажжубланиб. — Шунча қарзим бор, — дедим иложи борича совуқёнолик билан. — Қарз? — деди борган сайн ҳайрон бўлаётган Савельич, — қачон қарздор бўла қолдинг, бегим? Бир балоси бор. Ихтиёринг, нима қилсанг, қиласан, аммо мен пул бермайман».

Шу кескин минутда бу қайсар чолга гапимни ўтказмасам, кейинчалик унинг васийлигидан қутулишим қийин бўлади, деб ўйладим ва унга кибр билан қараб дедим: «Мен сенинг хўжа йинингман, сен менинг хизматкоримсан. Пул менини. Мен шунча пулни ютқиздим, чунки шуни хоҳладим. Менга ақл ўргатмас-лигинг ва буюрилган ишни қиласкеранинг маслаҳат.

Бу гапни эшишиб, Савельич данг қотиб қолди.

— Нима қилиб турибсан? — дедим газаб билан бақириб. Савельич йиглаб юборди. «Отагинам Пётр Андреич, — деди титраган товуш билан, — мени кулфатда адо қилма. Нуридийдам! Мен чолга қулоқ сол: у муттаҳамга ёз, ҳазилакам ўйнаган эдим, бунақа бейўриқ пулимиз йўқ дегин. Юз сўм-а! Худойим, ўзинг асра! Ота-онанг ёнғоқдан бошқа ўйинни зинҳор ўйнама деганини айт...»

— Ёлғон гапирма, — дедим зарда билан унинг сўзини кесиб, — пулни бўёққа бер, йўқса ўзингни қуваман.

Савельич менга чуқур қайғули бир назар ташлади-да, қарзни узгани кетди. Бечора чолга раҳмим келди; аммо эрк олишни ва өнди ёш бола эмаслигимни исбот қилишни истар эдим. Зуринга пул етказилди. Савельич мени бу лаънати трактирдан олиб кетишга шошиларди. Отлар тайёр эканини хабар қилди. Кўнглим гаш, ичдан ўқиниб, устозим билан хайрлашмай, қачон бўлса-да, у билан яна кўришишни ҳам ўйламай Симбирскдан жўнадим.

II БОБ

ЕТАКЧИ

Менинг диёrimми бу диёр
Бегона диёр!
Келмадимми мен ўзим сенга,
Ё учқур от келтирганмиди,
Йўқ, келтирган мен азamatни —
Ёшлик зўрим ва дадиллигим.
Майхонага хос сархушлигим.

Қадимиий қўшиқ

Йўл бўйи ўйлаган ўйларим унча кўнгил очадиган ўйлар эмас әди. Ютқизган пулим ўша вақтдаги пулнинг кучига кўра хийлагина әди. Симбирск трактирида бемаънилик қилганимни таң

олиб, Савельич олдида ўзимни гуноҳкор сезардим. Буларнинг ҳаммаси мени қийнарди. Чол, араванинг бир четида менга тескари ўгирилиб, қовогини солиб ўтирас, индамас, ҳар замон томогини қириб қўяр эди. У билан ярашгим келар, аммо гапни нимадан бошлишга ҳайрон бўлар эдим. Ниҳоят, мен унга: «Бўлди энди, Савельич! Еас, ярашайлик, айб менда; айб ўзимда эканини кўриб турибман. Кечак ўзим ёмон иш қилиб қўйиб, бекор сенга озор бердим. Бундан кейин бу хилда номаъқулчилик қилмасликка, сенинг гапингга қулоқ солишга ваъда бераман. Бўлди энди, хафа бўлма, ярашайлик», — дедим.

— Эҳ, отагинам Пётр Андреич! — деди у чуқур хўрсишиб.— Ўзимдан хафа бўламан; ҳамма айб ўзимда. Наҳотки сени трактирга ёлғиз ташлаб кетсан! Нима қилай? Йўлдан оздим: қудамни кўрай деб, дъячиханинг олдига борибман. Ошнамнинг уйида ўтириб қолибман. Кўргулик-да. Хўжайнинларнинг кўзига қандай кўринаман. Сенинг ичганингни, қимор ўйнаганингни эшитса нима дейди.

Бечора чолнинг кўнглини тинчтиши учун, минбаъд унинг розилигини олмасдан бир тийинга ҳам қўл урмасликка ваъда бердим. У аста-секин босилди, аммо ҳамон бошини чайқаб, баъзи-баъзида ўзича: «Юз сўм-а! Айтмоққа осон!» деб дўнғилларди.

Хизматга тайин этилган еримга яқинлашдим. Атроф пастбаланд, тепа ва жарликлардан иборат кўнгилсиз дашт эди. Ҳаммаёқ қор билан қопланган. Қуёш ботиб бораради. Арава тор йўлдан, тўғриси, мужикларнинг чаналари солган издан бораради. Ямшик тўсатдан бир томонга қарай бошлади, ниҳоят, телпагини бошидан олди-да, менга ўгирилиб: «Бегим, қайтсак қалай бўлади?» — деди.

— Нима учун?

— Ҳавонинг авзойи бузуқ: шамол кўтарилаётиди; қорни тўзитишини қаранг.

— Нима қилиби?

— Кўрмайсизми, ҳу ана уни? (Ямшик қамчиси билан кун чиқиш томонни кўрсатди.)

— Мен оппоқ дашт, тиниқ осмондан бўлак нарсани кўрмаяман.

Ҳов ана у-чи, булут.

Осмоннинг бир бурчида, уфққа яқин ерда, дарҳақиқат, оқ булут парчаси турар, кўрган киши уни йироқдаги кир деб гумон қиласарди. Ямшик булатнинг бўрон аломати эканини айтди.

Бу ерларнинг бўрони қандай бўлишини эшитганман, бутуни бошлиқ карвонлар ҳалок бўлганини билар эдим. Савельич ямшикнинг фикрига қўшилиб, қайтиши маслаҳат кўрди. Аммо менинг назаримда шамол унча кучли кўринмади, то кучайгунча бекатга етиб олиш умидида, қистаброқ юришни буюрдим.

Ямшик отларнинг бошини қўйиб берди; аммо кун чиқиш томондан сира кўзини узмас эди. Отлар елар, шамол эса борган

сайин кучаяр эди. Булут юқорилаб, секин-аста бутун осмонни әнлади. Майдалаб турган қор бирдан лайлак қорга айланди. Шамол ғувиллади; бўрон бошланди. Кўз очиб-юмгунча, қорамтири осмон мавж уриб турган қор дентизига айланди. Борлик кўздан йўқолди. «Мана, бегим, фалокат. Бўрон бошланди!» деди ямшик.

Соявондан бошимни чиқарип қарадим: ҳаммаёқ қоп-қоронги, қуюн. Шамол худди жони бордай, ваҳима солиб ғувиллар эди. Савельич иккимизни қор босди; отлар секинлаб, узоқ бормай тўхтади. «Нега тўхтадинг?»— дедим ямшикка тоқатсизлик билан.— Қаёқча юрай?— деди ямшик чанадан тушаётib.— Қаерга кириб қолганимизни билмасам: йўл йўқ, ҳаммаёқ қоп-қоронги.— Мен ямшикни сўка бошлаган эдим, Савельич унинг тарафини олди: «Сен гапга кирсанг,— деди у зарда қилиб,— саройга қайтиб, овқат еб, чой ичиб, эрталабгача тинчгина дам олар эдик, бўрон босилгандан кейин йўлга чиқардик. Мунча шошилмасак? Тўйга бораётими?» Савельич ҳақ эди. Илож йўқ. Қор сатта ботмонлаб ташлар эди. Арава ёнида қор уюми пайдо бўлди. Отлар бошларини қуий солиб турар ва ҳар замон силкиниб қўярди. Ямшик айланиб юрар ва нима қилишини билмай, отларнинг авзалини тузатарди. Савельич вайсагани-вайсаган; бирон уй ёки йўл белгисини кўриш умидида чор-атрофга қарадим, қоп-қора қуюндан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди... Қўйқисдан алланарсанинг қорасини кўриб қолдим. «Хой ямшик!— деб қичқирди ямшик.— Қара, ана у ёқда қорайиб кўринган нима?» Ямшик синчилаб қаради.— Қаёқдан билай, бегим,— деди у ўрнига ўтираётib,— арава десанг арава эмас, дарахт десанг дарахтга ўхшамайди, қимирлаётibi шекилли. Ё бўридир, ё одамдир.

Мен, шу қорага қараб юришни буюрдим, у ҳам бизга томон юриб келаверди. Ҳадемай етиб олдик, одам экан. «Хой яхши киши!— деб қичқирди ямшик.— Йўлни билмайсанми?»

— Йўл-ку шу-я; мен йўлда турибман,— деб жавоб берди йўловчи,— юриб бўлмагандан кейин бу йўлдан нима фойда?

— Менга қара, оғайни,— дедим унга,— сен бу ерларни биласанми? Бизни қўшхонага элтиб қўймайсанми?

— Бу ерларни биламан,— деб жавоб берди йўловчи,— худога шукур, қадамим етмаган ерим йўқ. Ҳавони кўрмайсанми: бундай вақтда, албатта, адашасан киши. Яхиси, шу ерда туриш керак, бўрон тўхтасин, ҳаво очилсин, йўлни юлдузларга қараб топиб оламиз.

Унинг совуққонлиги менга дадиллик берди. Таваккал қилиб кечани шу даштда ўтказар эканман-да, деб турган эдим, йўловчи бирдан аравага чиқди-да, ямшикка: «Қани, худога шукур, манзил узоқ эмас, ўнга бурда, ҳайдо»,— деди.— Нега ўнгга бураман?— деди ямшик ажабланиб.— Қани йўл? Гапингни қара-ю. От ҳам биронники, хомут ҳам меники эмас деб, бур деяверар экансан-да!— Ямшикнинг гапи менга маъқул тушди. «Дар-

жакиқат,— дедим,— нега манзил яқин деб ўйлайсан?— Чунки,— деди йўловчи,— шамол шу томондан эсяпти. Димоғимга тутун ҳиди келяпти, демак, қишлоқ яқин.— Унинг зийраклиги билан сезгирилигига ҳайрон қолдим. Ямшикни ўйла солдим. Қалин қорда отлар чираниб қадам ташлар эди. Арава секин ўрмалаб, гоҳ қорга ботади, гоҳ чуқурликка тушиб кетади за гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга чайқалади. Киши худди мавж уриб турган деңгизда сузиб бораётгандай бўлади. Савельич биқинимга урилиб, инқиллайди. Пардан туширдим, пўстинга ўралдим, бўрон аллалайди, соябон тебранади; ўйқуга кетдим.

Бир туш кўрдим, бу туш сира эсимдан чиқмайди, бошимдан кечган воқеалар тўғрисида ўйлаб кўрсам, ҳануз бу тушни одатдан ташқари бир каромат деб биламан. Ўқувчи кечирар, чуни хурофотга нақадар нафрат кўзи билан қараса ҳам, бидъатга берилиш киши учун түгма бир нарса эканини ўз тажрибасидан билади.

Мен шундай бир ҳиссий ва руҳий ҳолатда эдимки, бу ҳолатда мавжудият хаёлотга ён бериб, унга қўшилиб кўз ўйқуга илинган вақтдаги тушга айланади. Назаримда: бўрон ҳануз қутурмоқда, биз ҳамон қор сахросида адашиб юрибмиз... Бирдан қўзимга дарвоза кўринди, биз шу дарвозага кирдик, бу — ўзимзинг ҳовлимиз эмиш. Дабдурустдан хаёлтимга келган нарса: отам, ночор қайтганимни билмай, аччиғи келмаса ва бу қайтишини атайлаб қилинган ўзбошимчалик деб билмаса гўрга эди, деган хавф бўлибди. Шошиб аравадан тушдим, қарасам: эшик олдида мени қаршилаб онам турибди, у жуда хафа кўринади. «Секин,— деди у,— отанг касал, ўлим тўшагида ётибди, сен билан розилик тилашмоқчи». Қўрқиб кетдим, онам кетидан ётоқиа кирдим. Қарасам, уй гира-шира; отамнинг тўшаги ёнида кишилар турибди, ҳаммаси ғамгин. Секин отамнинг ёнига бордим; онам пашиахонанинг бир ёғини кўтариб: «Андрей Петрович, Петруша келди; сенинг бетоблигингни эшитиб қайтибди, дуо қил»,— деди. Мен тиз чўкиб беморга тикилдим. Нимани кўрдинг дент?.. Отамнинг ўрнида қора соқолли бир мужик ётибди, менга кулиб қарайди. Мен ҳайрон бўлиб онамга қарадим.— Бу нима гап? Бу отам эмас. Нечук мен мужикнинг дуосини олар эканман?— дедим. «Бари бир, Петруша,— деди онам,— бу сенинг отанг ўрнидаги киши; қўлини ўп, сени дуо қилсин...» Мен кўнмадим. Шу вақт мужик иргиб ўрнидан турди, орқасидан болта олиб ҳар томонга ҳамла қила бошлади. Қочмоқчи бўлдим... лекин қочолмадим; уй ўлиқка тўлди; ўликларга қоқинаман, кўлмак бўлиб ётган қонга тойиламан... Ваҳимали мужик ширин сўз билан мени ёнига чақирди: «Қўрқма, менинг дуомни ол...»,— деди. Ҳаддан ташқари қўрқдим, гангидим... Шу онда уйғониб кетдим: арава тўхтаган; Савельич қўлнимдан тортиб: «Туш, бегим, келдик»,— деди.

— Қаерга келдик — дедим, кўзимни уқалаб.

— Карвонсаройга. Худо йўлнимизни ўнглади, деворга тўқиши келиб қолибмиз. Туш, бегим, тезроқ туш, исин.

Аравадан тушдим. Бўрон, гарчи бир оз босилган бўлса ҳам, ҳамон давом этарди. Қоронги, ҳеч нарсани кўриб бўлмайди. Саройбон, қўйидаги чироқни этаги остида тутиб, бизни дарвоза олдида кутиб олди ва мени меҳмонхонага бошлаб кирди. Меҳмонхона тор, аммо озодагина; жинчироқ ёниб турар эди. Деворда бир милтиқ, бир казакча телпак осиглик.

Саройбон олтмиш ўшларда, аммо ҳали анча тетик бир мужик эди. Унинг асл зоти Ёйиқ казаг¹ экан. Савельич кетимдан чой анжомларини олиб кирди ва тездан чой қайнатиш учун ўт сўради. Бир умр чойга ҳозиргидай ташна бўлмаган эдим. Саройбон ўт қидириб кетди.

— Етакчи қани? — дедим Савельичга.

— Мен шу ердаман, тақсир, — деди юқоридан кимдир. Юқорига қарадим, қоп-қора соқол, иккита чақнаб турган кўзни кўрдим.— Ҳа, оғайнин, совқотдингми? «Бир қават чопон билан совқотмайдими киши! Яширишнинг нима ҳожати бор, пўстиним бор эди, кеча трактирчига гаров қўйдим: совуқ унча қаттиқ кўринмаган эди». Шу онда саройбон қайнааб турган самовар кўтариб кирди: етакчини чойга таклиф қилдим, у юқоридан тушди. Унинг ташқи қиёфаси кўзимга жуда ажойиб қўринди. Үзи қирқларда бор, бўйи ўрта, озғин, елкалари кенг. Қоп-қора соқолига оқ оралаган; катта-катта кўзлари ўйнаб турди. Истараси иесиқ, аммо маккор кўринади. Сочи айланасига қирқилган; устида жулдур чопон, татар чалвари. Унга бир пиёла чой тутдим; у чойни ҳўплаб, афтини буруштириди. «Тақсир, марҳамат қилиб бир стакангина вино буюрсангиз; биз казакларга чой тўғри келмайди». Мен дарров хўп, дедим ва истагини бажо келтирдим. Саройбон жавондан катта шиша билан стакан олиб, унинг ёнига келди ва юзига қараб: «Эҳа, тагин бизнинг ёқларга келибсанда! Қаердан худо етказди?» — деди. Етакчи маъноли қилиб кўз қиседи-да мақол билан жавоб берди: «Елдим, югурдим; сой ошдим, қир ошдим, бу ерга тушдим. Хўш, ўзларинг қалайсизлар?»

— Үзимиз — бир нави! — деди саройбон ҳамон кинояли сўзида давом этиб. — Кечқурунги ибодатга занг ура бошлаб эдик, поининг хотини қўймади: поп меҳмондорчиликда, қишлоққа шайтон оралаган. — «Қўйсангчи, оға, — деди менинг саёғим, — ёмғир ёғса қўзиқорин чиқади; қўзиқорин чиқса териб солгани сават топилади. Энди-чи (у яна кўз қисиб), болтангни яшир: ўрмон қўриқчиси юрибди. Тақсир! Сизнинг эсончилигингизга!» Шу сўзларни айтиб, стаканни олди, чўқинди ва бир кўтарди. Кейин, менга таъзим қилиб, юқорига чиқиб кетди.

Бу хуфия гапдан ўша вақт ҳеч нарса тушунмадим, кейин билсам, сўз 1772 йилги исёндан кейин эндигина янгиана итоат

¹ Ёйиқ дарёси ҳавзасида яшаган казаклар. Ёйиқ казаклари Пугачёв қўзғолонида актив кучлардан бири бўлган. Пугачёв қўзғолони бостирилгандан кейин Екатерина II нинг фармони билан Ёйиқга Үрол номи берилган.

эттирилган Ёйиқ қўшинининг ишлари ҳақида борган экан. Савельич бу сўзларга жуда норозилик кайфияти билан қулоқ солди. У гоҳ саройбонга, гоҳ етакчига гумонсираб қарап эди. Сарой ёки ўзларича айтганда, қалъа бир четда-даштда, қишлоқдан узоқда бўлиб, худди ўғрихонанинг ўзгинаси эди. Аммо бошқа илож йўқ. Бу ердан жўнашни хаёлга ҳам келтириб бўлмасди. Савельичнинг ташвишларига кулгим қистар эди. Етадиган бўлиб сўрига чиқиб чўзилдим. Савельич печканинг устига чиқиб кетди; саройбон пастда — ерда ётди. Ҳадемай ҳамма уйқуга кетиб, хуррак отди, мен ҳам ўликдай қотиб қолибман.

Эрталаб хийла кеч уйғондим, бўрон тинибди. Қуёш порла-моқда. Бепоён даштни қоплаган қор ярқираб кўзни қамашти-рарди. Арава қўшилган. Саройбоннинг ҳақини бердим: жуда кам ҳақ талаб қилди, ҳатто Савельич одатдагича савдолашиб ҳам ўтирамди; кечаги шубҳалар ҳам кўнглидан чиқиб кетди. Мен етакчини чақирдим, қилган ёрдами учун миннатдорлик билдиридим ва ярим сўм арақ пули беришни Савельичга буюрдим. Савельич қовоғини солди. «Нима учун? Ярим сўм эмиш!— деди у.— Уни саройга келтириб қўйганимиз учунми? Ўзинг биласан, бегим, ортиқча ярим сўмимиз йўқ. Ҳар кимга арақ пули бераверсанг, ҳадемай ўзимиз оч қоламиз». Савельичнинг сўзига сўз қайтара олмадим, чунки ўз ваъдамга кўра, пул та-мом ўшанинг ихтиёрида эди. Бироқ, мени бир оғатдан бўлмаса ҳам, камида жуда ёмон бир аҳволдан қутқарган кишини хур-санд қила олмаганимга ачиндим.— Хўп, майли,— дедим совуқ-қонлик билан;— агар ярим сўм бергинг келмаса, кийимларимдан биронтасини бер. Усти жуда юпун экан. Менинг қуён терисидан тикилган пўстинимни бер.

— Ҳой отангинаам Пётр Андреич!— деди Савельич.— Сенинг пўстинингни нима қиласди у? Бу ит биринчи учраган майхонада сотиб ичади.

— Сенга бунинг ташвиши тушмай қўя қолсин,— деди саё-гим,— сотиб ичаманми, йўқми сенга нима қайгу? Тақсирим ўз устларидаги пўстинни менга инъом қиляптилар, бу киши шуни хоҳладилар: сендай хизматкорнинг иши буюрилган ишни сўз қайтармасдан адо қилишдир.

— Худодан қўрқмайсан, сен ўғри!— деди Савельич аччиғи келиб.— Кўриб турибсанки, боланинг ақли етмайди, унинг сод-далигидан фойдаланиб ҷилмоқчи бўласан. Бунинг пўстинини нима қиласан? Бу пўстин мурдор эгнингга сиғмайди ҳам.

— Ақл ўргатма,— дедим Савельичга,— ҳозир пўстинни олиб чиқ.

— Е раббилоламин,— деди Савельич инқиллаб.— Янгигина пўстин-а! Кошки бир тузук одамга берилса, бир саёқقا-я!

Ҳар қалай пўстин олиб чиқилди. Мужик дарҳол уни кийиб кўрди. Ҳақиқатан, менга ҳам кичик келиб қолган пўстин унга бир оз торлик қиласди. Бироқ у бир илож қилиб кийди, пўстиннинг чоклари сўклила бошлади. Буни кўриб Савельичнинг фифони

чиқди. Қилган инъомимга саёқ жуда севинди. У мени аравагача узатиб қўйди ва таъзим қилиб: «Қуллуқ, тақсир! Қилган яхшилигингиз худодан қайтсин. Яхшилигингизни умрбод эсимдан чиқармайман»,— деди. У ўз йўлига кетди. Мен эса Савельчнинг тажанг бўлишига парво қилмай, йўлда давом этдим. Ҳадемай кечаги бўрон ҳам, етакчи ҳам, пўстин ҳам эсдан чиқди.

Оренбургга келиб, тўғри генералнинг олдига бордим. Генерал новча, аммо қариб буқчайган бир одам эди. Узун соchlари оппоқ. Эгнидаги ўнгган мундири Анна Ивановна¹ замонидаги аскарни эслатар, сўзида немис талаффузи жуда билиниб турар эди. Отамнинг мактубини бердим. Отамнинг номини эшитган ҳамон менга ялт этиб қаради. «Мошоолло!— деди у.— Андрей Петрович яқиндагина сенча бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Оҳ, умр, умр!» У хатни очди-да, босинқи товуш билан ўқий бошлиди. «Марҳаматли сultonим Андрей Карлович, ишонаманки, жанобингиз»... Такаллувфнинг нима ҳожати бор эди? Вой, айб эмасми? Албатта, ҳаммадан кўра интизом зарур, аммо наҳот ўзининг қадрдон камрадига² шундай хат ёзса!. «Жанобингиз унутмагандирлар»... ҳм... «ва... марҳум фельдмаршал³ Мин... сафардан... шунингдек, Каролинка ҳам», ...Э биродарим-эй! Ёшлигимизда қилган шўхликларимиз ҳали эсида экан-да? «Энди муддаога келайлик... Ҳузурингизга фарзанди ноқобилимни юбордим» ...Ҳм... «Қаттиқўл бўлгайсиз» ...«Қаттиқўл» нима дегани? Бу рус ибораси бўлса керак... «Қаттиқўл бўлиш»нинг маъноси нима?» деб менга қаради.

— Бу,— дедим, иложи борича ўзимни маъсум кўрсатишга тиришиб,— яхши муомала қилиш, унча ҳам қаттиқ тутмаслик, кўпроқ эрк бериш деган сўз.

Ҳм, тушундим... «ва унга эрк берилмаса» ...йўқ, қаттиққўл бўлишнинг маъниси бу эмасdir...» Ушбу билан... унинг паспортини юбордим» ...Қани паспорт? Ҳа, бўёқда экан... «Семёнов полкига ёзилсан» ...Яхши, тузук, ҳамма айтганини қиласман... «Гарчи бирон мансабда бўлмасам ҳам... қадрдон дўст ва ўртоқ бўлганим туфайли сени ғойибона қучоқлашга ижозат берасан...» Ҳа, яна, оқибат фаҳми етибди... ҳоказо ва ҳоказо... Хўш... отахоним,— деди у хатни ўқиб бўлгандан кейин паспортиимни бир томонга қўя туриб,— ҳаммасини қиласман: сени*** полкига офицер қилиб юбораман, фурсатни ўтказмаслик учун эртагаёқ Белогор қалъасига жўна. У ерда капитан Миронов деган яхши, ҳалол бир кишининг қўл остида бўласан. У ерда чинакам хизматда бўлиб, интизомга ўрганасан. Оренбургда нима ҳам

¹ Аёллардан чиққан рус императори (1693—1740), 1730—1740 йилда подшолик қилган, унинг замонида ҳалқ жуда қаттиқ феодал зулми ёстида эзилган.

² Ўртоқ (немисча).

³ Шодио армиясидаги олий генераллик мансаби. Бу ерда фельдмаршал Миних кўзда тутилади.

қилар эдинг, йигит кишига бекорчилик зарап. Бугун бизникига тушпилкка марҳамат қил».

Аҳвол борган сайин ёмонлашяпти! Ўзимча ўйлардим: онам-нинг қорнида деярли гвардия сержантси бўлганим менга нима қилиб берди! Бу мени қаерга олиб келди?*** полкига ва қирғиз-қозоқ чўлларининг чегарасидаги узоқ бир қалъага!.. Андрей Карловичнинг уйида унинг кекса адъютанти билан бирга учовимиз овқатландик. Унинг дастурхонидан немисларга хос тежам яққол кўриниб туради. Мени тезроқ гарнизонга жўнатаётгани-нинг қисман сабаби — унинг меҳмонни хушламагани, меҳмон кутишга оғригандилиги бўлса керак, деб ўйлайман. Эртасига генерал билан хайрлашиб, тайин этилган еримга жўнадим.

III БОБ

Қ А Л Ъ А

Тураг жойимиз аскарий қўргон,
Ичганимиз сув, еганимиз нон;
Келиб қолсалар агар биз томон,
Евуз душманлар бўлгали меҳмон —
Меҳмонлар учун бошлиймиз базм,
Тўп ўқларин еб, қилишгай ҳазм.

Аскар қўшири

Қадимий одамлар, отахоним.

Недоросль

Белогор қалъаси Оренбургдан қирқ чақирим берида. Йўл Ейиқ дарёсининг қирғоқларини ёқалаб кетади. Дарё ҳали музламаган, оппоқ қор билан қопланган бир хилдаги қирғоқлар орасида тўлқинланиб оқкан сув қўргошин рангида қорайиб кўринади. Нариги томонда қирғиз чўллари. Фикрга чўмдим, бу фикрларнинг кўпи кўнгилсиз фикрлар эди. Гарнизон ҳаётига унча қизиқмас ҳам эдим. Бўлажак бошлигим — капитан Мироновни кўз олдимга келтиришга тиришдим, назаримда у қаттиққўл, ўз хизматидан бошқа ҳеч нарсани билмайдиган, сал нарсага мени қамаб, нон билан сувгина беришга тайёр, баджаҳл бир чол кўринар эди. Қоронги ҳам туша бошлади. Биз хийла қистаб борар эдик.— Қалъага яқин қолдими?— деб сўрадим ямшигимдан. «Яқин қолди, ана, кўриниб турибди»,— деди ямшик. Ваҳимали бастионлар¹, қўргон ва тепаликлар кўринармикан, деб атрофга қарадим; аммо ёғоч девор билан ўраб олинган кичкина бир қишлоқчадан бўлак нарса кўринмади. Бир томонда қор босаёз-

¹ Қалъа истеҳкомларидан бир нави.

ган уч-тўрт гарам пичан, яна бир томонда қаноти таҳтадан ясалған қаттиқ, мукчайган ел тегирмон.— Қани қалъя?— деб сўра-дим ажабланиб. «Ху ана»,— деди ямшик қишлоқчани кўрсатиб. Ҳадемай шу қишлоқчага кириб бордик. Дарвоза ёнида эски чўян замбарак туарди; кўчалар қингир-қийшиқ, тор; пастак-настак уйлар, буларнинг кўпин похол билан ёпилган. Мен ямшика коменданнтнинг олдига олиб боришни буюрдим, бир дақиқадан сўнг соявон арава, ёғочдан бино қилингандан черков яқинидаги тепаликка болингандан кичкина ёғоч иморат олдидан тўхтади.

Мени ҳеч ким кутиб олмади. Айвончага кириб, даҳлиз эшигини очдим. Кекса бир инвалид, стол устида ўтириб, яшил мундириининг енгига ямоқ солар эди. Коменданнтни кўрмоқчи эканимни айтдим. «Кира қол, отагинам,— деди инвалид,— ўзлари уйда». Бурунги замонча ясатилган озодагина бир бўлмага кирдим. Бурчакда идиш-товоқ жавони турибди, деворга ойнали рамкага олинган офицерлик дипломи осилган; унинг ёнида арzon-баҳо суратлар: уларда Кистрин ва Очаковнинг¹ олиниши, келин танлаш, мушукни дафн қилиш² тасвир этилган. Дераза ёнида бир кампир ўтирибди, унинг устида нимча тўн, бошида рўмол. У офицер мундири кийган филай чол тутиб турган калавани ёзар эди. «Ҳа, болам, нима дейсиз?— деди у, ишидан бошини кўтармай. Мен хизматга келганимни ва бўйнимдаги вазифа бўлганига кўра, жаноб капитанга учрашмоқчи эканимни айтдим. Филай чолни комендант фаҳмлаб, шу сўзлар ёлан унга мурожаат қилаётган эдим, кампир сўзимни бўлди: «Иван Кузмич уйда йўқ,— деди кампир.— Герасим ҳазратникига меҳмон бўлиб кетган, мен унинг хотини бўламан. Марҳамат қилинг, ўтиринг». Кампир бир қизни чақириб ўнбошини айтиб келгани юборди. Чол бир кўзлаб менга мароқ билан қаради. «Сўрашга ҳаддим сиғадими,— деди у,— жаноблари қайси полкда хизмат қилган эдилар?» Саволига жавоб бердим. «Сўрашга ҳаддим-сиғадими,— деди у яна,— нима учун гвардиядан гарнизонга ўтишини ихтиёр этдилар?» Бошлиғимнинг амри билан ўтганимни айтдим. «Эҳтимол, гвардия офицерига номуносиб бирон иш қилгандирлар?»— деди эринмаган чол. «Бас, бемаъни гапларни гапираверма!— деди капитаннинг хотини,— кўриб турибсанки, йўлдан чарчаб келган одам; гапинг қулогига сигармиди... (қўлини тўғрироқ тут...) Сен, болам,— деди у менга қараб,— бу чекка ерга келганингга хафа бўлма. Сен бу ерга келгандарнинг биринчиси ҳам эмассан, охиргиси ҳам. Сабр қилсанг ўрганиб кетасан. Алексей Иванич Швабриннинг одам ўлдиргани учун бу ерга юборилганига беш йил бўлади. Қандай гуноҳнинг касрига қолганини худо билади: бир поручик билан шаҳардан ташқарига

¹ Кистрин — 1758 йилда рус аскарлари томонидан қамал қилингандан қалъя (Пруссияда). Очаков 1787 — 1788 йиллардаги урушда руслар томонидан олинган турк қалъаси.

² Пётр I га қилингандан сатирик карикатура.

чиқишибди, қилич ҳам олиб чиқишган әкан, иккови қиличбозлик қилиби-ю, Алексей Иванич поручикни икки гувоҳ олдидагүйибди. Нима дейсиз энди? Гуноҳ қилиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан кела беради.

Шу чоғ ўнбоши кирди. У ёш, хушқомат бир казак эди. «Максимич! — деди унга кампир.— Бу офицер жанобларига озодароқ бир уй бер». «Бош устига, Василиса Егоровна,— деди ўнбоши.— Жанобларини Иван Полежаевнинг уйига жойлаштирысаммикан?» «Бўлмаган гап, Максимич,— деди кампир,— унинг уйи шундаям ўзига торлик қиласи; у менга яқин одам, биз бошлиғи эканимизни ҳам эсидан чиқармайди. Офицер жанобларини... отангизнинг оти нима, болам?» — Пётр Андреич.— «Пётр Андреични Семён Кузовнинг олдига олиб бор. У товламачи, отини менинг бўжамага қўйиб юборибди. Хўш, Максимич, нима гаплар?»

— Худога шукур, тинчлик,— деди казак,— фақат капрал Прохоров ҳаммомда Устения Негулина билан бир жом иссиқ сув талашиб уришибди.

«Иван Игнатыч! — деди капитаннинг хотини ғилай чолга қараб.— Прохоров билан Устениянинг жанжалини текшир, айб кимда эканини бил. Икковига ҳам жазо бер. Хўп. Максимич, худо йўлдошинг бўлсин, бор энди. Пётр Андреич, Максимич сизни уйингизга элтиб қўяди».

Таъзим қилдим. Ўнбоши мени қалъанинг бир бурчидаги дарёнига баланд қирғоғидаги бир уйга бошлаб борди. Уйнинг ярмида Семён Кузов оиласи туар әкан, қолган ярмини менга бердилар. Бу хийла озода бўлма бўлиб, тахта билан иккига бўлинганди. Савельич нарсаларни саронжомлашга кириди; мен кичкина деразадан ташқарини томоша қилдим. Қаршимда кўнгилсиз дашт. Ён бағирликда бир неча уй бўлиб, кўчада бир неча товуқ доилаб юради. Бир кампир, эшик олдидаги пиллапояда туриб чўчқаларни чақирав, чўчқалар бараварига гўй-гўй деб, унинг чақириғига товуш беришарди. Қаранг, ёшлигимни қандай ерда ўтказишга маҳкум бўлганман-а! Мени ғам босди; дерава ёнидан кетдим ва, Савельичнинг вайсашига қарамай, овқат емасдан ётдим. У бўғилиб ҳадеб вайсар эди: «Ё раббилоламин! ҳеч нарса емайди-я! Боласи касал бўлиб қолса, хоним нима дейди?»

Эртаси эрталаб, энди кийинаётганимда эшик очилиб, ёшгина, ўрта бўйли, бир қадар хунук бўлса ҳам, фоят тетик, тўла юзли бир офицер кирди. «Сиз билан танишгани тўғри келаверганим учун афв этасиз,— деди у французчасига.— Сизнинг келганингизни кеча зишитган эдим; ниҳоят, киши дийдорини кўриш хоҳиши шунча қўймадики, сабр қила олмадим. Бу ерда бирмунча вақт турганингиздан кейин буни ўзингиз ҳам билиб оларсиз». Бу одам дузэль учун гвардиядан чиқарилган ўша офицер эканини пайқадим. Дарҳол танишдик. Швабрин хийла ақлли одам әкан. Гаплари ўтқир ва маъноли. У коменданнтнинг оиласи, улфатлари ва менга насиб ётган бу ўлка тўғрисида жуда хушчақчақ-

лик билан сўзлаб берди. Мен завқ қилиб қулиб ўтирган эдим, келганимда мундир ямаб ўтирган ўша гилай инвалид кирди ва мени Василиса Егоровна номидан тушликка таклиф қилиди. Швабрин ҳам мен билан бирга борадиган бўлди.

Коменданнтнинг уйига яқин майдонда узун сочли, учбуручак шляпалар кийган йигирма чоқли кекса инвалидни кўрдик. Ҳаммаси қатор турар эди. Олдинда новча, тетик, бошига қалпоқ, эгнига хитойи авра тўн кийган комендант чол турарди. У бизни кўриб, олдимизга келди ва, менга бир неча оғиз ширин сўз айтиб, яна қўмонда беришида давом этди. Биз машқни томоша қилгани тўхтадик; лекин у, Василиса Егоровнанинг олдига киришимизни сўраб, ўзи ҳам ҳозир кетимиздан киражагини билдириди. «Бу ерда нимани ҳам томоша қилардиларинг»,— деб қўйди.

Василиса Егоровна бизни соддагина, очиқ чеҳра билан кутиб олди ва менга худди эски танишдай муомала қилди. Инвалид чол билан Палашка дастурхон ёзишиди. «Нима бу, бизнинг Иван Кузмич бугун жуда машқи берилиб кетди!— деди коменданнтнинг хотини Василиса Егоровна.— Палашка, хўжайнини овқатта чақириб кел. Айтгандай, Маша қани?» Шу чоғ ўн саккиз ёшларга кирган юмaloқ ва қизил юзли бир қиз кирди; оқишибариқ сочини силлиқ қилиб тараган, қулоқлари қип-қизил ёнар эди. У дабдурустдан менга унча маъқул бўлмади. Мен унга хушламайроқ қарадим, чунки Швабрин менга унинг таърифини қилиб: «Капитан қизи Маша мутлақ аҳмоқ қиз»,— деган эди. Марья Ивановна бурчакка ўтириб, иш тикиш билан машғул бўлди. Овқат келтирилди. Василиса Егоровна бу орада эрини кўрмай, унга яна Палашкани юборди. «Меҳмонлар маҳтал, шўрва совиб қолади, дегин, худога шукур, машқ деган нарса ўочмайди; бақириш мавриди билан бўлар». Тезда капитан, унинг кетидан филай чол кирди. «Нима бўлди, тақсирим?— деди хотини.— Овқат аллақачон сузилган-у, чақирган билан келмайсан». «Хизматда эдим-да, Василиса Егоровна, солдатларга таълим бераётган эдим»,— деди Иван Кузмич.

«Биламиз!— деди капитан хотини.— Фақат отига таълим: на улар хизматга лойиқ бўлади, на ўзинг бир нафии кўрасан. Ҳудо деб уйда ўтирганинг яхши эди. Азиз меҳмонлар, қани дастурхонга марҳамат қилинглар».

Овқатга ўтиридик. Василиса Егоровна тинмасдан менга устма-уст сўроқ берар эди: менинг ота-онам ким, улар ҳаётми, қаерда туришади, бойликлари қандай? Отамнинг уч юз дехони борлигиги эшитиб: «Айтмоққа осон! Дунёда хўп бой одамлар борда! Бизнинг қўлимизда биттагина қиз — Палашка бор холос, отагинам; худога шукур, бир кунимиз бўлса ўтиб турибди. Бир ташвишимиз мана шу Маша: бўйига етиб қолди, лекин сепини сўрасангиз — сиркатароқ, бир тутам новда,¹ олти пул чақа (худо

¹ Бир тутам новда — ҳаммомда ишлатилади.

кечирсин!), бу билан ҳаммомга борса тузук. Яхши бир одам чиқса-ку дуруст-а, бўлмаса қари қиз бўлиб ўтиради»,— деди. Мен унинг қизи Марья Ивановнага қарадим: у қип-қизариб кетди, ҳатто олдидаги тарелкага кўзидан бир-икки томчи ёш томди. Бечора қизга раҳмим келди, гапни бошқа ёққа буришга шошилдим.— Қалъаларингга бошқирдлар ҳужум қилмоқчи деб эшитдим,— дедим, томдан тараша тушгандай. «Кимдан эшитдинг, отагинам?»— деди Иван Кузмич.— Оренбургда менга шунаقا дейишди, дедим. «Бўлмаган гап!—деди комендант.— Кўпдан бери бунақа ҳодиса бўлгани йўқ. Бошқирдлар қўрқиб қолган халқ, қирғизларнинг ҳам адаби берилган. Бизга ҳужум қилгани ҳадди борми; қани ҳужум қилиб кўрсин, шундай таъзирини берайин, ўн йил чурқ этмасин».— Шундай хавф остида бўлган қалъада тургани сиз ҳам қўрқмайсизми?— дедим капитаннинг хотинига қараб. «Ўрганиб қолганиман, отагинам,—деди у.— Полкдан бу ерга юборилганимизга йигирма йил бўлди, янги келган вақтларимизда бу файдинлардан шундай қўрқар эдимки, худо кўрсатмасин! Уларнинг папоқларини кўрсам, қийқириқларини эшитсан, ишонасанми, отам, юрагим арзиқиб кетарди! Энди бадкорлар қалъя атрофида юришибди деб хабар эшитсан, ўрнимдан ҳам турмайман».

— Василиса Егоровна юраги дадил хотин,— деди Швабрин керилиб.— Буни Иван Кузмич ҳам тасдиқлади.

— Юракли хотинлар ўнлаб бор,— деди Иван Кузмич.

— Марья Ивановна-чи?—дедим,— бу киши ҳам сиздай дадилми?

— Машами?— деди онаси.— Йўқ. Маша қўрқоқ. Ҳануз милитиқ товушидан қўрқиб, дағ-дағ титрайди. Бурноги йили менинг туғилган кунимда Иван Кузмич замбарагимизни оттирган эди, бечора қизгинам қўрқиб ўлаёзди. Шундан бери қуриб кеткур замбаракни отмаймиз.

Овқат пировард бўлиб, ўрнимиздан турдик. Қапитан хотини билан ётоқча кириб кетди; мен бўлсан Швабрин билан кетдим ва бутун кечани у билан бирга ўтказдим.

IV БОБ

ДУЭЛЬ

— Марҳамат қылғайсан, тўғри тургайсан,
Сенга қандай тиф тортишим кўргайсан!

Киляжнин

Бир неча ҳафта ўтди, Белогор қалъасидаги ҳаётим чидаб бўларлигина эмас, ҳатто ўзимга ёқиб ҳам қолди. Қомендант оиласи мени яқин қариндошдек қабул қилди. Улар, эр-хотин, жуда яхши кишилар эди. Иван Кузмич солдат боласидан чиққан

офицер бўлиб, ўқимаган, содда, аммо кўнглида кири йўқ, яхши одам эди. У хотинининг измидан чиқмас, бу унинг begamligiga мос келарди. Василиса Егоровна хизмат ишларига ҳам ўзининг уй-рўзгор ишига қараган кўз билан қарап ва қалъани худди ўз уйини бошқаргандай бошқаарди. Марья Ивановна ҳам тез фурсат ичидан мендан ётсирамай қўйди. Икковимиз қалин бўлиб қолдик. Қарасам: ақлли, зийраккина қиз экан. Аста-секин мен бу эзгу оиласа, ҳатто гарнизон поручиги гилай чол Иван Игнатьичга ҳам ўрганиб қолдим. Бу гилай чол тўғрисида «у Василиса Егоровна билан маҳрамлик қиласр эмиш» — деб Швабрин мишиши тарқатган экан, лекин бу зигирча ҳам ростга ўхшамайди, аммо Швабрин бу тўғрида ҳеч тап тортмай гапиради.

Менга офицерлйик унвони берилди. Хизмат менга оғирлик қилмас эди. Худонинг паноҳида бўлган бу қалъада на таълим бор, на кўрик, на қоровул қўйилади. Комендант ҳуши келган чоғларда солдатларга таълим бёради, аммо ҳалигача ўнг томон қайси-ю, сўл томон қайси эканини ҳаммасига билдира олгани йўқ. Швабриннинг бир неча французыча китоби бор экан. Китоб ўқишга киришдим ва менда адабиётта ҳавас уйғонди. Ҳар куни эрталаб китоб ўқийман, таржима қилишни машқ қиласман, баъзан шеърлар ёзаман. Овқатни ҳар куни деярли комендантининг уйида еб, қолган вақтни шу ерда ўтказаман. Баъзан кечқурунлари Герасим ҳазрат хотини Акулина Памфиловна билан кела-ди. Бутун қалъада ҳар қандай янги хабар бўлса, шу хотиндан эшитардилар. Албатта, А. И. Швабрин билан қунда кўришар эдим; аммо борган сайн унинг суҳбатидан беза бошладим. Ко-мендантининг оиласи тўғрисидаги доимий ҳазиллари, айниқса Марья Ивановна ҳақидаги пичинглари менга сира ёқмасди. Қалъада бошқа улфат йўқ, бошқа улфатни хоҳламас ҳам эдим.

Бошқирдларнинг ҳужуми муқаррар экани тўғрисида хабар берилишига қарамасдан, ҳужум бўлмади. Қалъамиз атрофида осоиишталик ҳукм сурарди.

Мен ҳали адабиёт билан машғул бўлганимни гапирган эдим. Қылган тажрибаларим ўша замон учун хийла тузуккина бўлган экан, уларни бир неча йилдан кейин Александр Петрович Сумароков¹ кўриб, жуда мақтади. Бир куни қўшиқ ёздим, бу қўшиқ ўзимга маъқул бўлди. Эзувчилар баъзан маслаҳат талаблик ниқоби остида хайриҳоҳ «Яхши ёзибсан» дегувчи сомиълар қидиришлари маълум. Эзган қўшиғимни оқза кўчириб, Швабриннинг олдига олиб бордим; бутун қалъада шоирнинг шеърига баҳо бера оладиган фақат шу одамгина эди. Кичкина муқаддимадан кейин, чўнтағимдан дафтарни олиб, шу шеърни ўқиб бердим:

Муҳаббат фикридан бутун воз кечиб,
Уринаман: ёрни ёдимга олмай!

¹ Шоир, биринчи рус драматурги (1708—1777).

Эвоҳ, Машани ҳам кўришдан қочиб,
Үйлайман — эрк олай, боғланиб қолмай!

Аммо у кўзларки, мени боғламиш,
Дам-бадам қаршимда порлар фусункор:
Руҳимни банд этиб, бағрим доғламиш,
Доим тўлганаман, бетинч, беқарор.

Ҳолимга назар сол ва дардимни бил,
Бошимда не савдо, Маша, ачингил.
Фурсат зиқ ва оғир, ўзинг раҳм қил,
Сенинг мафтунингман, сени дейди дил.

— Қалай дейсан?— дедим Швабринга, гүё мақтov менга ал-
батта берилиши керак бўлган бир тўловдай, унинг мақташини
кутиб. Бироқ қандай қилайки, одатда мени риоя қиладиган
Швабрин шеъримни буткул ярамасга чиқарди.

— Нега?— дедим ранжиганимни билдиримасдан.

— Чунки,— деди у,— бунаقا шеърлар менинг устозим Васи-
лий Кирилич Тредъяковскийга¹ ярашади. Бу шеър унинг ишқий
лапарларига ўхшайди.

Дафтарни қўлимдан олди ва шеърнинг ҳар бир сатри, ҳар
бир сўзини текшириб, заҳарли сўзлар билан мени масхара қила
бошлади. Чидолмадим, дафтаримни қўлидан тортиб олиб, мин-
баъд сенга асаримни кўрсатмайман, дедим. Швабрин бу дўқдан
ҳам кулди «Кўрамиз-да, қани сўзингда туармикансан; Иван
Кузмичга овқат олдидан бир графин арақ қанчалик керак бўл-
са, шоирларга ҳам сомиъ шунчалик керак. Бу қадар нозик эҳти-
рос арз этиб, муҳаббатпеша бўлганинг Маша ким ўзи? Марья
Ивановна эмасми?»

— Ким экани билан сенинг ишинг бўлмасин!— дедим қово-
ғимни солиб.— Бу тўғрида менга сенинг фикринг ҳам керак
эмас, ким эканини билишинг ҳам.

— Ўҳ!— деди Швабрин борган сайин қитигимга тегиб.—
Сиркаси сув кўтармайдиган шоир, шикастнафс ошиқ экансан-
ку! Аммо менинг дўстона кенғашимга қулоқ сол: муродимга
етай десанг, ишни шеър билан бошлама.

— Бу нима деганинг? Тушунтириброқ айт.

— Жоним билан. Агар сен Маша Миронованинг қош қорай-
ганда уйингга келишини хоҳласанг, бунаقا шеърлар ёзиш ўрни-
га бир жуфт исирга тақдим қил.

Қоним қайнаб кетди.—«Нега уни шунаقا қиз деб ўйлай-
сан?»— дедим, аранг ўзимни босиб.

«Чунки,— деди у заҳарханда қилиб,— унинг табиатини,
хулқини синааб кўрганиман».

— Ёлғон айтасан, абллаҳ!— дедим тепа сочим тикка бўлиб,—
ҳаёсизларча, шармандаларча ёлғон гапираётибсан.

¹ Василий Кириллович Тредъяковский (1703—1769) шисир, таржимон,
олим.

Швабрининг рангидан қони қочди. «Бу ҳақоратинг учун осонликча қутулмайсан. Мен сени дуэлга чақираман», — деди у қўлимни қисиб.

— Чакир, ҳамма вақт тайёрман! — дедим қувониб. Шу тоңда мен уни мажақлаб ташлашга тайёр эдим.

Дарров Иван Игнатьевичнинг олдига бордим. У қўлида иғиа, Василиса Егоровнанинг амири билан қишга қуритиб олиш учун ипга қўзиқорин тизар эди.

— Э, Пётр Андреич! — деди мени қўриб, — хуш келибсиз! Нечук худо ярлақади! Нима иш билан келганингизни сўрашга ҳаддим сигадими? Мен Алексей Иванович билан уришганини қисқагина қилиб айттиб бердим ва ундан менга секундант бўлишини сўрадим. Иван Игнатыч сўзимга диққат билан қулоқ солди ва ягона кўзини катта очиб, менга қараганича қолди. «Яъни демоқчисизки: сиз Алексей Ивановичга қилич урмоқчисиз, менинг гувоҳ бўлишимни истайсиз? Шундайми?

— Худди шундай.

— Инсофга келинг, Пётр Андреич! Нима бало қилмоқчисиз? Алексей Иванович билан уришдингизми? Жуда ёмон бўлибди. Ҳақорат эсдан чиқиб кетадиган нарса. У сизни сўккан бўлса, сиз уни қаттиқроқ сўкинг; у сизни урган бўлса, сиз унинг у бетига, бу бетига тортиб юборинг, тамом; кейин биз яраштириб қўямиз. Одам одамга қилич уриши яхшими? Сиз Алексей Ивановичга қилич урсангиз гўргаку-я, менинг ўзим ҳам уни хушламайман. Борди-ю, сизга қилич урса-чи? Бу нима деган бўлади? Ким аҳмоқ бўлиб қолади, сўрашга ҳаддим сифса?»

Поручикнинг бу тўғри фикри менга таъсир қилмади. Мен ўз фикримда қолдим. «Ўзингиз биласиз, — деди Иван Игнатыч, — билганингизни қилинг. Бу ерда менинг гувоҳ бўлишим нима ҳожат? Қайси важдан? Наҳот одам одамга қилич суғурса, ҳеч қарда кўрганим йўқ бундай ишни. Худога шўкур, турклар, шведлар билан бўлган урушларни кўрганман».

Мен секундантнинг вазифаси нима эканини бир амаллаб тушириша бошладим, аммо Иван Игнатыч сира англамас эди. «Ихтиёрингиз, — деди у. — Бу ишга мен ҳам аралашадиган бўлсам, қалъада ҳукумат манфаатига қарши баҳкорлик қилинмоқчи деб Иван Кузмичга бориб айтсан, жаноб комендант тегишли чора кўрсалар тузук бўлмасми...»

Мен чўчидим ва Иван Игнатычдан командантга айтмаслиги ни сўрадим; зўрга кўндиридим: у менга сўз берди, мен ҳам уни гувоҳ қилишдан воз кечдим.

Кечани одатдагича, комендантнинг уйида ўтказдим.

Уйдагиларни шубҳага солмаслик, безор қилувчи сўроқларига тўл қўймаслик учун ўзимни жуда шод ва бегам кўрсатишга ҳаракат қилдим; лекин икктор бўлайнинки, менинг ўрпимда бошқа киши бўлганда, менга қараганда ортиқроқ совуққонлик кўрсата оларди. Шу кечаси мен мулойим ва мўмин эдим. Марья Иванона кўзимга одатдагидан яхшироқ кўринарди. Эҳтимол сўнг

дафъа кўраётгандирман, деган ўй уни кўзимга аллақандай таъсири қилиб кўрсатарди. Шу вақт Швабрин келди. Мен уни четга тортиб, Иван Игнатьич билан сўзлашганимни айтдим. «Бизга секундантнинг нима кераги бор? Ишни гувоҳсиз ҳам битира оламиз», — деди у дўнгиллаб. Биз қалъя ёнидаги гарам орқасига ўтиб қиличбозлик қилишга ва эрталаб соат еттида ўша ерда ҳозир бўлишга қарор бердик. Биз, чамамда, шундай дўстона гаплашиб ўтиргандай бўлсак керақки, Иван Игнатьич севинганидан вайсай кетди. — Ҳа, баракалла, мана шундай бўлиш керак, — деди у менга мамнуният билан, — яхши жанжалдан ёмон тинчлик яхши. Маломатдан кўра, саломат маъқул.

— Нима, нима, Иван Игнатьич, — деди бурчакда карта билан фол очиб ўтирган коменданнтнинг хотини, — эшитмай қолдим.

Иван Игнатьич, юзимдаги норозилик аломатларини кўриб ва ўз ваъдасини хотирлаб, хижолат бўлди, нима деб жавоб беришини билмади. Швабрин уни хижолатдан чиқарди.

— Иван Игнатьич бизнинг ярашганимизни маъқуллаяпти, — деди у.

— Ким билан уришдинг, отагинам?

— Пётр Андреич билан айтишиб қолдик.

— Нима тўғрида?

— Арзимаган бир нарса тўғрисида, қўшиқ тўғрисида, Василиса Егоровна.

— Хўп нарса тўғрисида уришибизлар-да! Қўшиқ тўғрисида-я! Нима бўлиб уришдиларинг?

— Шундай бўлди: Пётр Андреич яқинда бир қўшиқ ёзган эди, бугун шуни менинг олдимда ўқиди, мен эса ўзим яхши кўрган қўшиқни айтдим:

Қанитан қизи, эй капитан қизи,
Ярим кечак эмас томоша кези,

дедим. Орамизда гап қочди. Пётр Андреичнинг аччиғи келди; аммо кейинчалик ўзига келди — ҳар ким хоҳлаган қўшигини айтишга ҳақли эканини билди. Шу билан гап тамом бўлди».

Швабриннинг юзизлиги жонимни чиқараёди, аммо унинг қўйол қиноясини мендан бошқа ҳеч ким фаҳмламади; тўғриси, ҳеч ким бу қинояга эътибор қилмади. Қўшиқ қолиб, гап шоирлар тўғрисида кетди ва комендант уларни бузуқ, ёмон пиёнистлар деб, шоирлик хизматга зид ва яхшиликка олиб бормайдиган иш бўлгани учун бу ишдан қайтишни менга дўстларча маслаҳат берди.

Швабриннинг шу ерда ўтиришини кўтара олмадим. Кўп ўтирамай, комендант ва унинг оиласи билан хайрлашиб, кетдим; уйга келиб, қиличимни кўздан кечирдим, учининг ўткирлигини си-наб кўрдим ва Савельичга мени соат олтидан ўтганда уйғотишни буюриб, ётдим.

Эрталаб, айтилган өақтда гарамнинг орқасида ҳозир бўлиб, душманимни кутдим. Кўп ўтмай у ҳам келди. «Устимиэга одам келиб қолниши мумкин, тезроқ бўлайлик», — деди у. Мундирларимизни очиб, енгиз камзул билан қолдик ва қиличларимизни қинидан сугурдик. Шу онда бирдан гарам орқасидан Иван Игнатьич билан беш инвалид чиқиб келди. У бизнинг коменданта отидига боришимизни талаб қилди. Биз афсусланиб рози бўлдик; солдатлар бизни ўраб олди, Иван Игнатьичнинг кетидан қалъага қараб йўл солдик. Иван Игнатьич бизни тантана билан олиб бораар ва ўзи ҳайрон қоларли даражада ғурур билан қадам ташларди.

Комендантиңнинг уйига кирдик. Иван Игнатьич эшикни очиб, тантанали суратда: «Олиб келдим!» — деди. Бизни Василиса Егоровна қарши олди: «Вой, болаларим-эй! Бу нима деган гап-а? Бизнинг қалъамизда хунрезлик! Иван Кузмич, ҳозир буларни қамоққа олдир! Пётр Андреич! Алексей Иванич! Қиличларингни беринглар! Палашка, бу қиличларни омборга элтиб қўй. Пётр Андреич! Ҳали сендан келган иш шуми? Уялмайсанми? Алексей Иванич-ку одам ўлдиргани учун гвардиядан ҳайдалган киши, у худога ҳам мункир, сенга нима бўлди? Сен ҳам шунинг изидан бормоқчимисан?»

Иван Кузмич хотинининг гапини маъқуллади ва: «Қулоқ сол, Василиса Егоровна рост айтди. Дуэль ҳарбий қонунлар мажмуасида расман ман этилган», — деди. Бу орада Палашка қиличларимизни омборга олиб кетди. Мен ўзимни тия олмай кулиб юбордим. Швабрин ҳануз жиддият сақларди. «Мен сизни жуда ҳурмат қиласман,— деди у совуққонлик билан,— аммо шуни айтайки, бизни тергаб бекорга овора бўлаётисиз. Бу ишни Иван Кузмичга ҳавола қилинг, Иван Кузмичнинг иши бу». — «Вой, отагинам! — деб эътироуз қилди хотин, — ахир эр билан хотин бир ёкон, бир тан әмасми? Иван Кузмич! Нега оғзингни очиб турибсан? Ҳозир икковини икки жойга қама, фақат иш билан сувгина берки, ўзига келсин; Герасим ҳазрат қелиб икковини тавба-тазарру қилдирсинки, худодан гуноҗини тилаб, кишилар олдida қилмишига пушаймон бўлсин».

Иван Кузмич нима қилишини билмасди. Марья Ивановнининг ранги ҳаддан ташқари оқариб кетган эди. Тўполон аста-секин босилди; комендантиңнинг хотини жаҳлидан тушиб бизни ўпишша мажбур қилди. Палашка қиличимизни келтириб берди. Икковимиз ярашган бўлиб, комендантиңнинг уйидан чиқдик. Иван Игнатьич кетимиэдан чиқди. — Коменданта айтмаслик ҳақида менга сўз бериб, яна айтгани уялмадингизми? — дедим койиб. «Худо урсин,— деди у,— Иван Кузмичга айтганим йўқ. Василиса Егоровна мендан суриштириб, ҳамма гапни билиб олди. Коменданта айтмасдан ўзи буйруқ берди. Хайрият, иш шу билан бита қолди». У уйига бурилиб кетди. Швабрин икковимизигина қолдик. — Бизнинг ишимиш шу билан тамом бўлмайди, — дедим. «Албатта,— деди Швабрин,— у номуссизлигингизга қон билан

жавоб берасиз, бизни эҳтимол пойлашар. Бир неча кун ярашган Ըулиб юришимиз керак. Хайр!» Гёё орамизда ҳеч гап бўлмагандай айрилишдик.

Коменданнтнинг уйига қайтиб, одатдагича, Марья Ивановна нинг ёнига ўтиридим. Иван Кузмич уйда йўқ: Василиса Егоровна уй иши билан озора эди. Икковимиз секин-аста гапиришиб ўтиридик. Швабрин билан жанжаллашиб ҳаммани ташвишга қўйганимни Марья Ивановна юмшоқлик билан таъна қилиб, мени уялтириди. «Сизни Швабрин билан қиличбозлик қилишмоқчи деб эшишиб, жон-поним чиқиб кетди,— деди у.— Эркаклар ғалати-я! Бир ҳафтадан кейин эсдан чиқиб кетадиган бир оғиз сўз учун қиличбозлик қилишга, ҳаётларинигина эмас, виждонларини ва баъзи... кишиларнинг роҳатини қурбон қилишга тайёр. Аммо жанжални сиз бошламаганингизга ишонаман. Айб Алексей Ивановичда».

— Нега шундай деб ўйлайсиз, Марья Ивановна?

— Шундай, ўзим... у шундача одам! Алексей Ивановични ёмон кўраман. Ундан жирканаман; қизиқ: унинг ҳам мени ёмон кўришини сира-сира хоҳламайман. Юрагимни ваҳм босади.

— Қалай дейсиз, Марья Ивановна, у сизни яхши кўрармикин, ё йўқми?

Марья Ивановна дудуқланди ва қизариб: «Яхши кўрса керак, яхши кўради деб ўйлайман»,— деди.

— Нега шундай деб ўйлайсиз?

— Чунки менга киши қўйган эди.

— Киши қўйган эди? У сизга киши қўйган эдими? Қачон?

— Утган йил. Сиз келмасдан икки ой бурун.

— Сиз кўнмадингизми?

— Кўнмадим. Алексей Иванич, албатта, ақлли киши, яхши авлоддан, бойлиги ҳам бор: аммо никоҳ маросимида ҳамманинг олдида у билан ўшишишни ўйласам... Йўқ, ҳеч бир! Ҳар қандай бўлса ҳам ўта берсин!

Марья Ивановнанинг сўзлари кўзимни очди ва кўп нарсаларни англаатди. Унинг тўғрисида Швабрин нима учун шунчалик гийбат қилишини билдим. Балки у икковимизнинг бир-биrimизга майлимиз борлигини билгандир ва бизни бир-биrimиздан айрмоқча тиришгандир: Қўпол ва адабсиз масхаранинг замирида ўйланилган, тагтаг бўғтон бор эканини билганимдан сўнг, икковимизнинг жанжалимизга сабаб бўлган сўз менга яна қабиҳроқ туюлди. Юзсиз гийбатчининг таъзирини бериш хоҳиши менда яна ҳам авж олди ва сабрсизлик билан қулай фурсатни кута бошладим.

Кўп кутмадим. Эртасига ғазал ёзиб, қофия устида ўйланиб ўтирганимда Швабрин деразамни тақиллатди. Мен қаламни қўйдим ва қиличимни олиб чиқдим. «Кейинга қўйишнинг нима кераги бор?— деди у,— бизни ҳеч ким пойлаётгани йўқ. Дарё бўйига тушамиз. У ерда ҳеч ким бизга халал бермайди». Индамас-

дан дарё бўйига қараб кетдик. Ёнбагирликдан тушиб, дарё бўйида тўхтадик ва қиличимизни қиндан сугурдик. Швабрин қиличбозликка мендан кўра устароқ экан, аммо мен унга қараганда бақувват ва дадилроқ эдим. Бир замонлар солдат бўлган француз мураббий monsieur Бопре қиличбозлиқдан бир қадар таълим берган эди, шу олган таълимни ишга солдим. Швабрин мени унчалик хавфли душман деб ўйламаган экан. Анчагача бир-бirimizga ҳеч қандай шикаст етказа олмадик; ниҳоят, Швабрин-нинг дармони қуриганини сезиб, мен шахдамлик билан ҳужум бошладим ва уни дарёнинг лабига қисиб бордим. Бирдан кимдир баланд товуш билан мени чақирди. Орқамга қайрилиб қарасам, тепаликдаги сўқмоқдан Савельич келяпти... Шу онда кўкрагим-нинг ўнг ёғига, елкадан пастроққа қилич санчилди; йиқилиб, ҳушдан кетдим.

V БОБ

СЕВГИ

Эҳ, сен жон қиз, эй жонона қиз!
Эрга чиқма ёш чогингдан ҳеч;
Сўра аввал ота-онангдан,
Ота-онанг, уруг-аймоқдан;
Ақлу ҳушинг етилсин, жон қиз,
Ақли ҳушинг — сепинг бўлгуси.

Халқ қўшиги

Мендан яхшини топсанг, унтиб қўярсан
Мендан ёмонни топсанг, ёдга оларсан.

By ҳам

Бир вақт ўзимга келиб, анчагача эс-ҳушимни йиголмадим ва менга пима бўлганини билмадим. Қарасам: бироннинг меҳмонхонасида каравотда ётибман, жуда дармонсизман. Ёнимда қўлида шам билан Савельич турибди. Кимдир елкам аралаш кўкрагимга боғланган латтани авайлаб ечар эди. Секин-секин ҳушим жойига келди. Дузэлга чиққаним ёдимга тушди, билдимки, ярадор бўлибман. Шу онда гийт этиб эшик очилди. «Ҳа, қалай?»— деди кимдир пичирлаб. Бу товушни эшишиб, мени титроқ босди.— Бир хилда,— деб жавоб берди Савельич оҳ тортиб,— беш кечао-беш кундуз бўлди ҳушига келмайди.— Мен эшикка томон ўгирилмоқчи бўлдим, аммо дармоним етмади.— Қаерда ётибман? Ким булар?— дедим зўрга. Марья Ивановна ёнимга келди ва энгашиб: «Қалай, тузукмисиз?»— деди.— Шукур,— дедим заиф товуш билан.— Марья Ивановнамисиз? Менга айтинг...— Гапиргани дармон бўлмади. Савельич севинчидан оҳ

тортиб юборди. Чиройи очилиб кетди. «Хушига келди! Хушига келди!— деди у.— Худога шукур! Э, отагинам Пётр Андреич! Қўрқитдинг-ку мени! Осонми! Беш кечаю-беш кўндуз-а!.. Марья Івановна унинг сўзини бўлди.— «Кўп гапга солма, Савельич, ҳали дармони йўқ»,— деди. У секин эшикни ёниб чиқиб кетди. Юрагим ховлиқди. Демак, коменданнтнинг уйида ётибман экан, олдимга Марья Ивановна қирибди. Савельичдан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим, у бошини чайқаб, қулоқларини беркитиб олди. Хафа бўлиб, кўзимни юмдим ва уйқуга кетдим.

Уйқудан уйгониб Савельични чақирдим; қарасам — унинг ўринда Марья Ивановна турибди; у малакдек товуш билан мени қутлади. Шу минутдаги шодлигимни ифода этолмайман. Унинг қўлини ушладим ва кўзимдан ёш тўкиб, бағримга босдим. Маша қўлини тортиб олмади... Бирданига унинг иссиққина лаби юзимга тегди, мен юмшоққина бўса олганини сездим. Вужудимга ўт туташди.— Севикли, марҳаматли Марья Ивановна,— дедим,— менинг саодатли бўлувимга рози бўл, менга тег.— У чўчиб кетди. «Худо ҳақи, ўзингизни уринтирманг,— деди қўлини тортиб.— Ҳали аҳволингиз оғир: жароҳатнинг очилиш эҳтимоли бор. Ҳеч бўлмаса менинг учун ўзингизни эҳтиёт қилинг». Шу сўзни айтиб чиқиб кетди, мен завққа кўмилганимча қолдим. Бахт мени қайтадан тирилтириди. У менинг хотиним бўлади! У мени севади. Бу фикр борлиғимни тўлдириди.

Шундан сўнг кундан-кун тузала бошладим. Мени полк сартароши¹ даволарди, чунки қалъада доктор йўқ эди. Ёшлик ва табиат согайишими менинг тезлатди. Коменданнтнинг бутун оиласи менга қарашар эди. Марья Ивановна ҳамиша ёнимда. Турган гапки, қулаг фурсат бўлиши биланоқ мен у сафар айтиб битирмаган дардимни яна бошлардим. Марья Ивановна ҳам сабр билан қулоқ солди. У менга чин кўнгилдан мойил эканига ҳеч қандай карашмасиз иқрор бўлди ва ота-онаси унинг баҳтига албатта хурсанд бўлажакларини билдириди. «Аммо хўп ўйлаб кўринг,— деди у яна,— сизнинг ота-онангиз тўсқинлик қилиш масмикан?»

Ўйланиб қолдим. Онамнинг кўнгилчанлигига шубҳаланмас эдим; аммо отамнинг феъли, тушунчалиги аён бўлганидан, бу муҳаббатимни писанд қилмаслигини, бу муҳаббатга ёш йигитнинг енгилтаклиги деб қарашими сезиб турар эдим. Марья Ивановнага тўғрисини айтиб бердим, шундай бўлса-да, ота-она розилигини сўраб отамга мумкин қадар чучук тил билан мактуб ёзишга қарор қилдим. Хатни ёзиб, Марья Ивановнага кўрсатдим, хат унга шу қадар ишонтиарли ва таъсирили кўриндики, бунинг муваффақият қозонишига аниқ ишонди ва ёшлик, муҳаббатнинг тўла ишончи билан латиф юрак ҳиссиётига берилди.

¹ Эски вақтда сартарош доктор вазифасини ҳам бажарар, қон олар, зулук солар эди.

Тузалганимнинг биринчи куни ёқ Швабрин билан ярашдим. Иван Кузмич дуэлга чиққаним учун танбеҳ бериб: «Эҳ, Пётр Андреич! Сени қамаб қўйишим керак эди-ю, усиз ҳам жазонгни тортдинг. Алексей Иванич ҳануз нон дўконида қамоқда ўтирибди, қиличини Василиса Егоровна сандиққа солиб, қулфлаб қўйди. Қамоқда ўтира берсин, ўйлаб кўрсин, пушаймон бўлсин», — деди. Мен шу қадар баҳтиёр эдимки, кўксимга душманлик адовати сифмас эди. Комендантдан Швабринни озод этишини сўрадим, комендант бечора, хотинининг розилигини олиб, уни озод қиласидиган бўлди. Швабрин менинг олдимга келди, орамизда ўтган ишларга зўр таассуф билдири; ҳар жиҳатдан ўзининг гуноҳкор эканига иқрор бўлиб, ўтган ишларни унугтишимни сўради. Табиатимда зотан гина сақлаш одати бўлмаганидан, орада ўтган жанжални, унинг ярадор қилганини кўнглимдан чиқардим ва чин кўнгилдан афв этдим. Ўнинг бўхтонига иззат-нафсиининг ҳақоратланиши, муҳаббатининг рад этилиши сабаб бўлгани учун олижаноблик билан баҳтсиз душманимнинг гуноҳидан ўтдим.

Тез фурсатда соғайдим, ўз уйимга кўчдим. Юборган мактубимга жавобни сабрсизлик билан кутар эдим, умид қилишга ботина олмайман, «йўқ» дермикин деган ўйга бориб, бу қайгуни ютишга тиришар эдим. Василиса Егоровна ва унинг эрига ҳали дардимни айтганим йўқ; аммо менинг таклифим уларни ҳайрон қолдирмаслиги керак эди. На мен, на Марья Ивановна улардан ўз ҳиссимишни яширишга уринмас, уларнинг розилик беришларига ҳозирданоқ ишонар эдик.

Ниҳоят, бир куни эрталаб Савельич, менинг олдимга хат кўтариб келди. Қалтираб хатни олдим. Адрес отам қўли билан ёзилган. Бу муҳим бир ҳодисадан дарак берар эди, чунки одатда хатни онам ёзар, отам бўлса охиринга бир неча сатр қўшимча қиласиди, холос. Талай вақтгача хатни очмадим, конверт устига ёзилган тантанали адресни қайта-қайта ўқидим: «Уғлим Пётр Андреич Гринёвга, Оренбург губернаси, Белогор қалъаси». Конверт устидаги ёзувдан мактубнинг қай руҳда ёзилганини билишга тиришдим; охирни, хатни очишга қарор бердим ва дастлабки сатрлардан кўрдимки, иш расво. Хат шу мазмунда эди:

«Уғлим Пётр! Мироновнинг қизи Марья Ивановнага уйланиш хусусида биздан розилик ва ота-она фотиҳасини сўраб ёзган мактубинг шу ойнинг ўн бешинчисида тегди, бунга на фотиҳа, на розилик бериш ниятим бор, балки ўзим бориб, офицерлик мансабинг бўлишига қарамасдан шўхликларинг учун ёш бола тарзида таъзиiringни бермоқчиман; чунки сен ҳали қилич тақишига муносиб эмаслигингни исбот қилдинг; у қилич сенга, ўзингга ўҳшаган беадаб билан дуэлга чиқиши учун эмас, балки ватанни мудофаа қилиш учун марҳамат қилинган. Андрей Карловичга, сени Белогор қалъасидан йироқроқ, сенга ақл кирадиган бирон ерга юборишини сўраб, тўхтавсиз хат ёзаман. Дуэлга чиққанингни ва ярадор бўлганингни онанг эшитиб, оғриб олди,

ҳозир ётибди. Шу ҳолинг билан нима бўлар эдинг? Худодан сенга инсоф тилайман, аммо унинг буюк марҳаматига умид қи-
лолмайман.

Отанг А. Г.*

Бу хатни ўқиб, менда турли ҳислар қўзғалди. Отам мендан дариг тутмаган қаттиқ иборалар менга катта ҳақорат бўлиб тушди. Марья Ивановна хусусида андишасизлик билан айтилган сўзлар ноҳақ бўлганидай, назокатсизлик ҳам бўлиб туюлди. Белогор қалъасидан бошқа ерга юборилишим тўғрисидаги ўй мени ваҳимага солар, аммо ундан ҳам кўра онамнинг бетоблиги ҳақидаги хабар мени хафа қиласарди. Савельичдан қаттиқ хафа бўлдим, менинг дуэлга чиққанимни ҳеч шубҳасиз шу ёзган, деб ўйладим. Тор уйда нари-бери юриб, уйнинг ўртасида тўхтадим-да, Савельичга дўқ аралаш: — Сенинг туфайлингдан ярадор бўлиб, бир ой ўлим тўшагида ётганим сенга камлик қилганга ўхшайди; энди онамни ҳам ҳалок қилмоқчи бўлибсан, — дедим. Савельич донг қотиб қолди. «Марҳамат қилинг, бегим, — деди у йиглаб юборгундай бўлиб, — нима деяётиран? Сенинг ярадор бўлишингга мен сабаб бўлдимми? Сен билмасанг, худо билади, мен сени Алексей Ивановичнинг қиличидан кўкрагим билан сақлагани югуриб борган эдим! Лаънати кексалик халал берди. Волиданнга нима қилибман?»

— Нима қилибман? — дедим мен. — Менинг тўғримда чақимчилик қилишни ким сендан сўради? Ҳали сен жосуслик қилиш учун менинг ихтиёримга берилганимисан? «Мен сенинг тўғрингда чақимчилик қилибманми? — деди Савельич кўз ёши билан. — Е раббилоламин! Мана, барин менга нима деб ҳат ёзганларини ўқиб кўр: қандай чақимчилик қилганимни кўрарсан». Хатни чўнтагидан чиқариб, менга берди. Ҳат шундай ёзилган эди:

«Қаттиқ фармойишимга қарамасдан ўғлим Пётр Андреич хусусида менга маълумот бермаганинг, унинг шўхликлари ҳақида ўзга кишининг мени хабардор қилгани сенга уят эмасми, қари кўпрак! Уз вазифанг ва хўжайиннинг амрини сен ҳали шу хилда бажарасанми? Ҳақиқатни яширганинг, ёш йигит гуноҳ қилганда унинг тарафини олганинг учун сен қари итни чўчқа боққани юбораман. Шу хатни олганинг ҳамон унинг аҳволи, қаеридан ярадор бўлгани, тузуккина даволашдими, йўқми экани ҳақида хат ёзишни буораман. Бошқалар Пётр тузалиб қолган деб ёзадилар».

Савельичда ҳеч гуноҳ йўқлиги очиқ маълум бўлди. Бекор ундан шубҳаланиб, қаттиқ гапириб, дилини оғритибман. Афз сўрадим, аммо чол таскин топмади. «Қандай куиларга қолдим, — деди у, — хўжайнларимдан кўрган илтифотим шу бўлдими! Мен ит ҳам, тўнғиз боқувчи ҳам бўлдим, энди ярадор бўлишингга сабабчи ҳам бўлдимми? Йўқ, отагинам Пётр Андреич! Менда эмас, ҳамма гуноҳ лаънати француз мураббийда: сенга қиличбозликни ўша ўргатган. Қиличбозликни билиш би-

лан. ёвуз кишидан сақланиб бўлар эканми! Ортиқча чиқимдор бўлиб, шу французни ёллаш мунча зарур экан!»

Менинг юриш-туришим ҳақида отамни ким хабардор қилган бўлса? Генералми? У менинг тўғримда унча ғам емаса керак; Иван Кузмич эса дуэлга чиққаним ҳақида рапорт беришни лозим ҳам кўрмайди. Бошим қотди. Бир гумон Швабрин. Отамга бу тўғрида маълумот беришдан ўшагина маифаатдор, чунки натижада менинг қалъадан кетишими ва комендант оиласи билан алоқани узишим эҳтимол. Бу гапларни айтгани Марья Ивановнанинг олдига бордим. У кўча эшиги олдидаги айвончада ўтирган экан. «Нима бўлди сизга? — деди у мени кўриб. — Рашингизда ранг қолмабди?» — Бутун ишлар чаппасига кетди! — дедим ва отам ёзган хатни унинг қўлига бердим. Унинг ҳам ражги ўчди. Хатни ўқиб титраётган қўли билан менга узатди ва титраган товуш билан деди: «Толеим йўқ экан... Ота-онангиз мени ўз оиласирига олишни истамайдилар. Ҳар иш худонинг иродаси билан бўлади! Иложимиз йўқ, Пётр Андреич, ҳеч бўлмаса сиз баҳтли бўлинг...» — Бу мумкин эмас! — дедим унинг қўлидан ушлаб. — Сен мени севасен, мен ҳеч нарсадан қайтгайман. Юр, икковимиз сенинг ота-онанг оёғига йиқилайлик; улар сода одамлар, тошюракли тақаббур эмас... Улар рози бўлишади, никоҳланамиз... Менинг отамни бўлса ваҳти билан кўндиришимизга кўзим етади; онам бизнинг тарафимизни олади, отам менинг гуноҳимдан ўтади... «Йўқ Пётр Андреич! — деди Маша, — ота-онангизнинг розилиги бўлмасдан сизга тегмайман. Улар фотиҳа бермасдан баҳтингиз ўнгмайди. Худонинг ирадасига бўйин эгамиз. Насиб қилган бирон қизни топсангиз, уни яхши кўрсангиз, — худо йўлингизни берсин, Пётр Андреич; мен эса икковларинг учун...» — у йиғлаб юборди ва ўрнидан туриб кетди; мен унинг кетидан уйга кирмоқчи бўлган эдим, ўзимни тута олишга кўзим етмай, уйимга қайтиб кетдим.

Уйда чуқур хаёлга чўмид ўтирган эдим, Савельич кириб, ўйимни бўлди. «Мана бегим, — деди у қўлимга бир хат бериб, — кўрчи, мен ўз бегим тўғрисида чақимчилик қилибманми, ота билан боланинг орасини бузмоқчи бўлибманми?» Хатни қўлимга олдим; бу Савельичнинг отам хатига жавоби бўлиб, айнан мана шундай ёзилган эди:

«Марҳаматли қиблагоҳимиз,
султоним *Андрей Петрович!*

Юборган илтифотномангиз тегди. Бунда қулингизни ғазаблаб, хўжа амрини бажо қилемаслик уят сенга дебсиз; мен қариит эмас, содиқ қулингизман, хўжа амрини бажо этаман ва сизга ҳамма ваҳт жон-дил билан хизмат қилдим, шу йўлда соч-соқолим оқарди. Сизни бекорга қўрқитмай деб, Пётр Андреичнинг ярадор бўлгани ҳақида индамадим ва, эшитишимга қараганда, онамиз Авdotья Васильевна қўрқиб бетоб бўлибдилар, дуюни

жонларини қиласиз. Пётр Андреич елкадан пастроқ еридав ярадор бўлган эди, жароҳатнинг чуқурлиги бир ярим вершок; Пётр Андреич комендантиңнинг уйида ётди, биз уни дарё бўйидак шу ерга олиб келган эдик, уни шу ерлик сартарош Степан Парамонов даволади; худога шукур, Пётр Андреич энди тузалиб қолди, унинг тўғрисида хушхабардан бўлак ҳеч гап йўқ. Эши-тишимга қараганда, командирлар ундан мамнун, Василиса Егоровна эса уни ўз ўғлидай кўради. Унинг иттифоқо шундай бир хатога бориши ёш йигит учун таъна қиласли эмас: тўрт обекли от қоқинади-ю. Мени «чўчқа боқишига юбораман» дебсиз, ҳарна қилсангиз қиласиз; қулларча бўйин эгаман.

Содиқ қулингиз *Архил Савельев*:

Бечора чолнинг хатини ўқиб, бир неча бор жилмайишдан ўзимни тутолмадим. Отамнинг хатига хат қайтаргани дармоним йўқ эди, онамни тинчтиш учун эса Савельичнинг хати кифоядек кўринди.

Мана шундан сўнг ҳолатим ўзгарди. Марья Ивановна деярли мен билан гапиришмас, турли баҳоналар қилиб бўлса ҳам мендан қочишга тиришарди. Комендантиңнинг уйидан кўнглим қолди. Ўзим якка уйда ўтиришга аста-секин кўнишиб бордим. Василиса Егоровна авваллари мендан ўпкалади; кейин, менинг қайсарлигимни кўриб, индамай қўйди. Иван Кузмич билан фаят хизмат важидан зарур бўлгандагина кўришар эдим. Швабрин билан ҳар замонда бир, ўшандা ҳам хушламасдан кўришар эдим, чунки ичидан менга душман эканини сезардим, бу менинг шубҳаларимни тасдиқларди. Турмушим оғирлашиб кетди. Елиззлик ва бекорчилик мени қайгули ўйчанликка солиб қўйди. Елғиз қолган чоғларимда муҳаббатим оловланар ва борган сайдин менга оғирлик қиласарди. Китоб ўқишга, адабиётга иштиёқим қолмади. Руҳим тушди. Ё ақлдан озаман, ё бузилиб кетаман, — деб қўрқар эдим. Бутун ҳаётимга муҳим таъсир қилган тасодифий ҳодиса бирданига руҳимни зўр, қўрқинчли қайгуга солди.

VI БОБ

ПУГАЧЁВ ҚЎЗГОЛОНИ

Сиз, ёш-яланлар, қулоқ солғайсиз,
Биз, кекса чоллар налар сўйлаймиз.

Қўшиқ

Ўз кўзим билан кўрганим ажойиб ҳодисаларнинг тасвирига киришмасимдан бурун, 1773 йилнинг охирларида Оренбург губернаси қай аҳволда бўлганини бир неча оғиз сўз билан айтиб ўтишим керак.

Бу кент ва бой губернада яқиндагина рус ҳокимлигини таниган жуда кўп ярим ваҳший халқлар яшайди. Уларнинг дамба-

дам қўзголон кўтаришлари, қонунга ва гражданлик ҳаётига ўрган масликлари, енгилтаклик ва раҳмисизликлари уларни итоат қилдириш учун ҳукумат томонидан доимий назорат этишни талаб қиласди. Қалъалар ўнгай деб топилган ерларга солинган ва уларга Ёйиқ дарёси қирғоқларини кўпдан бери эгаллаган казаклар ўрнаштирилган. Лекин бу ўлканинг тинчлигини ва хавфсизлигини сақлаш учун маъмур этилган бу казакларнинг ўзлари бирмунча вақтдан буён ҳукуматни безовта қилиб, хавф туғдириб келар эдилар. 1772 йилда уларнинг марказий шаҳарчасида¹ галаён кўтарилилган. Бунга аскарларни етарли даражада итоат қилдириш учун генерал-майор Траубенберг² қўллаган шиддатли чоралар сабаб бўлган. Натижада Траубенберг ваҳшиёна суратда ўлдирилган, ўлкани идора этиш тартибида ўзларича ўзгаришлар вужудга келтирсанлар ва оқибат қўзголон қурол кучи ва қаттиқ жазолар билан бостирилган.

Бу ҳодиса мен Белогор қалъасига келмасдан бирмунча вақт илгари бўлган. Мен келганда жимжитлик ёки шунга ўхшаш бир ҳол ҳукм сурар эди; ҳукумат амалдорлари айёр қўзголончиларнинг ёлғондакам тавба-тазарруларига учганлар, ҳолбуки, улар ичларида кек сақлаб, яна тартибсизлик бошлаш учун қулай фурсатни кутар эканлар.

Мен яна ўз ҳикоямга ўтаман.

Бир кун кечқурун (1773 йилнинг октябрь ойи бошларида) куза шамолининг ғувиллашини эшишиб, қора булат парчаларининг ой ёнидан сузиб ўтишига деразадан қараб, уйда якка ўзим ўтирадим. Коменданнтдан менга одам келди. Мен дарҳол йўлга тушдим. Коменданнтнинг уйида Швабрин, Иван Игнатиевич ва бир казак ўнбошиси ўтиришган экан. Уйда Василиса Егоровна ҳам, Марья Ивановна ҳам ийӯқ эди. Комендант мен билан ташвишманд қиёфада кўришиди. У эшикни қулфлади, кираверища турган ўнбошидан бошқа ҳаммани ўтқизди-да, чўнтағидан бир қоғозни олиб, деди: «Жаноб офицерлар, муҳим янгилик! Генерал ёзган хатга қулоқ берингиз!» У кўзойнагини тақиб, хатни ўқиди:

«Белогор қалъасининг коменданти жаноб капитан Мироновга.
«Махфий»

Ушбу билан маълум қиламанки, қамоқдан қочган Дон казаги фитначи Емельян Пугачёв ёмон адабсизлик қилиб, ўзига марҳум император Пётр III номини берган ва ўз атрофига бадкорлардан иборат шайка тўплаб, Ёйиқ қишлоқларида галаён кўтартган, ҳамма жойда талончилик қилиб ва одам ўлдириб, ҳозирнинг ўзидаёқ бир неча қалъани қўлга олган ва хароб қилган. Шунинг учун ушбу хатни олганингиз ҳамон, сиз, жаноб капи-

¹ Екатерина томонидан Ўрол деб ном берилган шаҳар.

² Пугачёв қўзголонигача Ёйиқ казаклари ва Оренбург ўлкасида яшовчи қалъалар орасида кўтарилилган қўзголонларни «босиш»да энг бераҳм бўлган генералларнинг бири.

тан, тезлик билан юқорида айтилған бадкор ва хоиннинг ҳужумини даф қилиш учун лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз, агар сизга топширилган қалъага ҳамла қилса, тамом маҳв этиш иложини кўргайсиз».

«Лозим бўлган тадбирларни кўргайсиз!— деди комендант кўзойнагини олиб, хатни буклаб.— Айтмоққа осон. У бадкор зўрга ўхшайди; ишониб бўлмайдиган казакларни ҳисобламаганда, ҳаммаси бўлиб бир юз ўттиз нафар одамимиз бор, сенга тегизиб айтиётганим йўқ, Максимич (ўнбоши кулиб қўйди). Бироқ начора, жаноб офицерлар! Тайёр бўлинглар, тунги қоровуллар қўйинглар; ҳужум бўла қолса дарвозани ёпиб, солдатларни чақиринглар. Сен, Максимич, ўз казакларингга ҳазир бўл. Тўпни кўриб, яхшилаб тозалаш керак. Ҳаммадан ҳам кўра бу хабарни маҳфий сақлаш лозим, буни қалъада ҳеч ким барвақт билмасин».

Шу буйруқни айтиб, Иван Кузмич ҳаммамизга жавоб берди. Комендантнинг уйидан янги хабарни муҳокама қила-қила, Швабрин билан бирга чиқдик.— Сенингча бу ишнинг охири нима бўлар экан?— дедим. «Худо билади,— дея жавоб берди у,— кўрамиз. Ҳозирча фавқулодда бир нарса йўқ. Агарда...» у ўйланиб қолди ва паришон бўлиб, французча бир куйни ҳуштак билан чала бошлади.

Эҳтиёткорлигимизга қарамай, Пугачёвнинг пайдо бўлгани ҳақидаги хабар бутун қалъага тарқалди. Иван Кузмич ўз рафиқасини жуда ҳурмат қилса-да, ҳеч вақт ҳизматга оид сирни унга айтмас эди, у генералнинг хатини олгач, гўё Герасим ҳазратга Оренбургдан жуда ажойиб, маҳфий бир хабар келган эмиш, деб Василиса Егоровнани жуда усталик билан Герасим ҳазратникуга юборган: Василиса Егоровна шу ондаёқ попникига отланган ва Иван Кузмичнинг маслаҳати билан, бу ерда зерикиб қолмасин деб, Машани ҳам олиб кетган.

Иван Кузмич, ўзи ёлгиз қолиб, дарҳол бизга одам юборган. Палашкани эса, гап пойламасин деб омборга қамаб қўйган.

Василиса Егоровна поп хотинидан ҳеч қандай янги хабар эшитмай қайтган; у уйга келиб билсаки, Иван Кузмич кенгаш ўтказибди. Палашкани омборга қамаб қўйибди. Василиса Егоровна эри алдаганини фаҳмлаб, текшира кетган. Аммо Иван Кузмич сўроқдан тап тортмай, рафиқасининг саволларига дадил жавоб бераверган: «Биласанми, азизим, хотинлар печкага похол ёқадиган бўлишибди, бундан бирон фалокат чиқмасин деган нижта похол эмас, шоҳ ва пайраха ёқинглар, деб қаттиқ буйруқ бердим».— Нега бўлмаса Палашкани қамаб қўйдинг? Нима учун бечора қиз биз қайтиб келганимизгача омборга қамалиб ётибди?— деб сўрабди хотини. Иван Кузмич бундай саволга жавоб беришга тайёрланмаганидан, жуда ҳам ёпишмаган бир важ қилибди. Василиса Егоровна эрининг макрини пайқабди, аммо ундан бир гап чиқишига кўзи етмасдан, ортиқ гап ковламай қўя қолибди ва Акулина Памфиловнанинг ғалати усул билан

тузлаган бодринги ҳақида сўз очибди. Василиса Егоровна шу кечаси сира ухлаёлмабди, ўзи билолмаган, эри ундан яширган сирнинг нима эканлигини ҳеч ўйлаб тополмабди.

У, эртаси куни тушки ибодатдан қайтаётиб, йўлда Иван Игнатъични кўрибди; у замбаракни, болалар ўйнаб тўлғизган латта-путта, хас-хашакдан тозалаётган экан. «Бу ҳарбий тайёр-гарликнинг маъноси нима? Наинки қирғизлар ҳужуми кутилса? Наҳотки, Иван Кузмич шу арзимаган нарсани мендан яширган бўлса?» деб Василиса Егоровна ўйлабди-да, била олмай хуноб бўлган сирни билишга аҳд қилиб, Иван Игнатъични чақирибди.

Худди суд айбдорни ғафлатда қолдириш учун, сўроқни ишга алоқаси бўлмаган саволлар билан бошлагандай, Василиса Егоровна ҳам Иван Игнатъичга уй ишига оид бирмунча танбеҳлар қилган. Сўнгра, андак туриб чуқур уф тортган-да, бosh чайқаб: «Худованди карим! Бу қандай янги гаплар! Бунинг охири нима бўлар экан?» — дебди.

— Онажон,— дебди Иван Игнатъич.— Худо пошшо: солдатларимиз етарли, ўқдори кўп, замбаракни созлаб қўйдим. Пугачёвнинг бир таъзирини берайликки! Худо бермаса, тўнғиз емайди.

— Бу Пугачёв қандай одам экан ўзи? — деб сўрабди комендантнинг хотини.

Иван Игнатъич сирни айтиб қўйганини билиб, тилини тишлаб қолибди. Бироқ бўлар иш бўлган.

Василиса Егоровна, ҳеч кимга оғзимдан чиқармайман деб, бутун сирни айтишга мажбур қилибди.

Василиса Егоровна ўз сўзида туриби ва бу сирни попнинг хотинидан бошқа ҳеч кимга айтмабди, ўшанга ҳам унинг сигири далага ўтлагани борганда бадкорлар ушлаб олишмасин, деб айтибди.

Ҳадемай Пугачёв тўғрисида дув-дув гап бўлиб кетди. Ҳар ким ҳар хил гапиради. Комендант қўшни қишлоқлар ва қалъалардаги аҳволни яхшилаб билиб келгани ўнбошини юборди. Ўнбоши икки кундан кейин келди ва даштда, қалъадан олтмиш чақирим йироқликда, жуда кўп ўт-олов кўрганини, бошқирдлардан сўраганида номаълум бир куч келаётганини айтганликлари ни хабар қилди. Аммо тузукроқ хабар топиб кела олмади, чунки нарироқ боргани юраги бетламабди.

Қалъадаги казаклар орасида одатдан ташқари ҳаяжон бошлианди; кўчаларда тўп-тўп бўлиб, ўзаро секин-секин сўзлашар ва драгунни ёки гарнизон солдатини кўрганда тарқалишар эди. Уларнинг орасига воқеанавислар юборилди. Юлай деган чўқинган қалмоқ комендантга муҳим хабар топиб келди. Унинг сўзича, ўнбоши ёлғон гапирган, бу маккор казак қайтиб келганидан сўнг ўз ўртоқларига қўзғолончилар орасига борганини, уларнинг саркорига қўйл берганини, унинг қўлини ўшиб, узоқ ҳамгап бўлганини айтган. Комендант ўнбошини дарҳол қамади ва Юлайнини

унинг ўрнига тайинлади. Бу хабарни казаклар очиқ норозилик билан қарши олдилар. Комендантнинг буйруқларини ижро этувчи Иван Игнатьевич уларнинг «Ҳай, гарнizon каламуши, кўргилигнни кўрасан!» деганларини ўз қулоги билан эшитди. Комендант ўнбошини шу куннинг ўзида сўроқ қилмоқчи бўлди, бироқ ўнбоши, ўз ҳамфирларининг ёрдами билан бўлса керак, қочиб кетди.

Бошқа бир ҳодиса комендантни яна бешбаттар ташвишга солди. Бир бошқирд яширин хитобномалар билан тутилди. Шу муносабат билан комендант ўз офицерларини яна чақирмоқчи бўлган ва бунинг учун яна Василиса Егоровнани бир баҳона билан бирон ёққа юборишни истаган. Бироқ Иван Кузмич соғдил ва тўғри одам бўлганидан, илгари бир марта ишлатган баҳона-сидан бошқа баҳона тополмаган.

— Менга қара, Василиса Егоровна,— дебди у йўталиб,— Герасим ҳазрат шаҳардан...— Қўй ёлғонингни, Иван Кузмич,— дебди хотини унинг сўзини кесиб,— сен кенгаш чақириб, Емельян Пугачёв тўғрисида менсиз музокара қилмоқчисан; бу сафар мени алдай олмайсан!— Иван Кузмич ҳайрон бўлиб, бақрайиб қолибди. «Э азизим,— дебди у,— агар ҳамма гапдан боҳабар бўлсанг, кетмасанг ҳам бўлади; сенинг олдингда ҳам сўйлаша-верамиз».— Ҳа, баракалла,— деб айтиби хотини,— ҳийлакорликни сен эплай олмайсан; офицерларга одам юбора бер.

Яна ҳаммамиз тўйландик. Иван Кузмич хотинининг олдида бизга қандайдир чаласавод казак қўли билан ёзилган Пугачёвнинг хитобномасини ўқиб берди. Бу ўғри тездан, бизнинг қалъага юриш бошлаш ниятида эканини эълон қилган; казаклар ва солдатларни ўз шайкасига чақирган, қаршилик кўрсатмасликни қўмондонларга таклиф этган, аке ҳолда ўлдиражак эканини билдирган. Хитобнома дағал, аммо кучли таъбирлар билан ёзилган, содда одамларни ваҳимага солиши мумкин эди.

— Бу алдамчини қаранг!— деди комендантнинг хотини.— Бизга яна нималар таклиф қилмоқчи экан! Қаршисига чиқиб, байроқларни оёғи остига қўйсак-а! Вой итвачча-эй! Наинки, бизнинг қирқ йилдан буён хизматда эканимишни, худога шукур, кўпни кўрганимизни билмаса? Наҳотки шу ўғрининг сўзига қулоқ соладиган командирлар топилса?

— Топилмаса керак,— деди Иван Кузмич.— Хабарларга қараганда, бадкор кўп қалъаларни олган эмиш.

— Ростдан ҳам кучлига ўхшайди,— деди Швабрин.

— Унинг чинакам кучини ҳозир биламиш,— деди комендант.— Василиса Егоровна, омборнинг калитини бер. Иван Игнатьевич, бошқирдни олиб кел-чи; кейин Юлайга айт, гаврон келтирсин.

— Шошма, Иван Кузмич,— деди хотини, ўрнидан тураётиси. Мен Машани олиб чиқиб кетай; дод овозини эшитса қўрқади. Тўғрисини айтсам, уриб сўроқ қилишга ўзимнинг ҳам ҳушим йўқ. Яхши қолинглар.

Сўроқ чоғида уриш илгариги вақтда суд ишларига шундай сингиб кетган эдики, уни йўқ қиласидан хайрли фармен¹ узоқ замон таъсирсиз қолди. Илгариги вақтда гуноҳкорнинг фош этилиши учун ўзининг иқор бўлиши зарур деб ўйлашган; бу фиқр асосизигина эмас, ҳаттоки, соғлом ҳуқуқий тушунчага тамоман зиддир, чунки агар гуноҳкорнинг тониши унинг гуноҳсиз эканига исбот деб қабул қилинмаса, у ҳолда гуноҳкорнинг иқор бўлиши унинг гуноҳкор эканига яна ҳам қучсизроқ далил бўлиши керак. Бу ваҳшиёна таомилнинг йўқотилишига норози бўлган қадимги судлар бор эканини ҳатто ҳозир ҳам эшитиб юраман. Бизнинг замонда эса уриш зарур эканлигига судлар ҳам шубҳа қилмаганлар, гуноҳкорлар ҳам. Шунинг учун комендантининг буйруги ҳеч қайсимизни ҳайрон қолдирмади, ташвишга қўймади. Иван Игнатиев бошқирдни олиб келгани кетди. У калити Василиса Егоровнада юрадиган омборда эди. Бир неча минутдан кейин асир даҳлизга келтирилди. Комендант ичкарига олиб киришни буюрди.

Бошқирд остоидан зўрга ўтди (унинг оёғига ёғоч кишан солинган эди) ва чўзинчиқ қалпоғини қўлига олиб, ёшик ёнида тўхтади. Афтига қараб, сесканиб кетдим. Бу киши умр бўйи ёдимдан кўтарилмас. У етмишлардан ошган, на бурни бор, на қулоқлари. Сочи қирдирилган; соқол ўрнида бир неча оқ мўй осилиб туради: пакана, ориқ ва буқчайган: аммо қисиқ кўзлари ҳали чақнаб туради. «Эҳе!— деди комендант, унинг қўрқинчли белгиларидан 1741 йилда жазолантган исёнчилардан бири эканини билиб.— Сен қари қашқир, бизнинг қопқонимизга бир марта тушгансан дейман. Қулоқ, бурнинг кесилганидан маълумки, қўзголонга энди қўшилган эмассан. Қани, берироқ келчи; айт, сени ким юборди?»

Қари бошқирд индамади ва комендантга бўзрайиб қаради. «Нимага индамайсан?— деди Иван Кузмич:— ё русча билмайсанми? Юлай ўз тилингда сўра-чи, буни бизнинг қалъага ким юборди экан?»

Юлай Иван Кузмичнинг саволини татар тилида тушунтириди. Лекин бошқирд унга ҳам худди боягидай қараб, бир оғиз ҳам жавоб бермади.

«Хўп, яхши,— деди комендант,— тилингни чиқариб қўяман. Йигитлар! Бунинг бемаъни ола чопонини ечиб, уринглар. Юлай, ўҳшатиб адабини бер!»

Икки инвалид бошқирдни ечинтира бошлади. Бечоранинг юраги ҳовлиқди. У, болалар қўлига тушган жонивордай жавдираб атрофга қаради. Инвалилардан бири унинг қўлларини ўз елкасидан ошириб, чолни орқасига кўтарди, Юлай эса новда билан орқасига бир туширган эди, бошқирд заиф, ёлворган то-

¹ Сўроқ вақтида уришни йўқотиш тўғрисида Александр I томонидан чиқарилган фармен. Бу фармондан кейин ҳам подшо жандармлари ва терговчилари калтаклашни давом эттирганлар.

вуш билан «вой» деди-да, бошини чайқаб, оғзини очди. Унинг тилий йўқ — кесилган эди.

Шундай ишлар менинг замонимда бўлгани ва император Александр эзгулик билан подшолик қилаётган вақтда яшаётганим эсимга тушса, илм-урфоннинг тез тараққийси ва инсонпарварлик қоидаларининг тез тарқалишига ҳайрон қолмасдан иложим йўқ. Ёш йигит! Агар менинг бу ёзувларим қўлингга тушса билгинки, энг яхши ва мустаҳкам ўзгаришлар ҳеч қандай зўрлик қилмасдан, киши хулқини яхшиланишидан вужудга келган ўзгаришлардир.

Ҳамма ҳайрон қолди. «Хўш,— деди комендант,— бундан ҳеч гап чиқмайди. Юлай, бошқирдни омборга элтиб қўй. Биз, жаноблар, баъзи нарсалар тўғрисида гапиришамиз».

Биз ўз вазиятимизни музокара қилиб ўтирган эдик, бирдан Василиса Егоровна кириб келди, у ҳаддан ташқари ҳовлиқдан эди.

— Нима бўлди? — деди ҳайрон бўлиб комендант.

— Фалокат, азизим, фалокат! — деди Василиса Егоровна. — Нижнеозёрск қалъаси бугун эрталаб қўлдан кетибди. Герасим ҳазратнинг хизматкори ўша ердан келди. Қалъанинг қўлдан кетганини кўрибди. Комендант ва ҳамма офицерлар дорга осилибди. Еутун солдатлар асир олинибди. Бадкорлар бу ерга ҳам келмаса гўрга эди.

Кутилмаган хабар мени жуда эсанкиратди. Нижнеозёрск қалъасининг комендантни ювош ва камтар йигит эди, мен уни танирдим: бундан икки ой чамаси илгари ёшгина хотини билан Оренбургдан ўз қалъасига ўтиб кетаётib, Иван Кузмичниги тушган эди. Нижнеозёрск қалъаси бизнинг қалъадан йигирма беш чақиримча нарида эди. Биз ҳам Пугачёвнинг ҳужумини ҳар соат кутишимиз керак эди. Марья Ивановнанинг тақдиди кўз олдимга келиб, юрагим орзиқиб кетди.

— Менга қаранг, Иван Кузмич! — дедим комендантга. — Бизнинг вазифамиз сўнгти нафасимизгача қалъани сақлашадир; бу тўғрида гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Аммо хотинларни эҳтиёт қилиш тўғрисида ўйлаш керак. Буларни агар йўл очиқ бўлса, Оренбургга ёки бадкорларнинг қўли етмайдиган узоқроқ ва ишончлироқ қалъага юборинг.

Иван Кузмич хотинига қаради ва:

— Дарҳақиқат, исёнчиларни бир ёқлик қилгунимизча сизларни узоқроқ бир ерга юборсак бўлмайдими? — деди.

— Бўлмаган гап! — деди хотини. — Ўқ етмайдиган қалъа бор эканми? Белогор қалъасининг нимаси ишончсиз? Худога шукур, йигирма икки йилдан бери шу ердамиз. Бошқирдларни ҳам кўрдик, қирғизларни ҳам, қўявер, Пугачёв ҳам кела-версин!

— Хайр, — деди комендант, — агар қалъамизга ишонсанг, ўтира берганинг тузук... Машани нима қиласиз? Туриш берсак

ёки ёрдам етиб кела қолса яхшику-я; борди-ю, қалъани бадкорлар олса нима бўлади?

— У вақтда... — Василиса Егоровна тутилиб қолди ва ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушиб, жим бўлди.

Ўз гапининг хотинига таъсир қилганини сезиб (эҳтимол, бутун умрида биринчи марта таъсир қилишидир), Иван Кузмич давом этди: «Йўқ, Василиса Егоровна, Машанинг бу ерда бўйлаши мумкин эмас. Уни Оренбургга — аммасиникига юборамиз: у ерда аскар ҳам, тўп ҳам кўп, қалъанинг девори фиштдан. Сенинг ҳам ўша ерга кетганинг маслаҳат; қалъани ҳужум қилиб олсалар, қари бўлсанг ҳам ҳолинг ёмон бўлади, соғ қўйишмайди».

— Хўп,— деди хотини,— шундай қила қолайлик: Машани юборамиз. Аммо мени юбораман деб овора бўлма: бормайман. Қариган чоғимда сендан айрилиб, ёт элларда якка гўр излаб юрайми. Бирга умр қилдик, бирга ўламиз.

— Майли,— деди комендант.— Қани, имиллама. Машани жўнатиш тараддудини кўр. Эртага тонг ёриши билан жўнайди, гарчи ортиқча одамимиз бўлмаса-да, ёнига отлиқ аскар қўшамиз. Қани Маша?

— Акулина Памфиловнанинг уйида,— деди комендант хотини.— Нижнеозёрск қалъасининг қўлдан кетганини эшитиб, кўнгли безовта бўлди; тоби қочмаса деб қўрқаман. Ё раббило-ламин, қандай кунларга қолдик!

Василиса Егоровна Машани жўнатиш тадорикини кўргани кетди. Музокарамиз давом этди; аммо мен сўзга аралашмас, қулогимга гап ҳам кирмас эди. Марья Ивановна кечки овқат маҳалида келди — ранги оқарган, кўзлари йигидан шишган. Овқат вақтида ҳеч ким гапирмади ва дастурхондан одатдагидан эртароқ турдик; комендант оиласи билан хайрлашиб, уй-уйни мизга кетдик. Аммо мен қиличимни жўрттага эсдан чиқариб, шу баҳона билан қайтиб келдим: Марья Ивановнанинг ўзи якка бўлишига кўзим етган эди. Ҳақиқатан ҳам, у ўзи якка бўлиб, мен билан эшик олдида учрашди ва қиличимни орқамдан олиб чиқсан экан, берди. У кўзига ёш олиб: «Хайр, Пётр Андреич!— деди.— Мени Оренбургга юбориштаги. Соғ-саломат ва бахтиёр бўлинг; насиб бўлса кўришармиз; агар кўришмасак...» У барала йиглаб юбордим. Мен уни қучоқладим.— Яхши бор, малагим,— дедим,— хайр, севгилим, истагим! Бошимга нималар келмасин, фикр-ёдим сенда бўлади!— Маша кўкрагимга бошини қўйинб йиглар эди. Юзларидан бўса олдим ва шошиб уйдан чиқдим.

VII БОВ

ХУЖУМ

Шўрлик, гариф бошгинам,
Итоаткор бошгинам!
Нақ ўттиз йил, боз уч йил,
Хизмат қилди бошгинам.
Тополган йўқ бошгинам:
На манфаат, на шодлик,
Ва на бирон яхши сўз,
Ё баландроқ мартаба;
Хизмат қилиб бошгинам
Ортиргани шу бўлди:
Икки баланд дор ёғоч,
Ха, яна ипак сиртмоқ.

Халқ қўшиги

Шу кечаси ухламадим, ечинмадим ҳам. Марья Ивановна билан сўнгги дафъа хайрлашиш учун сахарда қалъа дарвозасига бориш ниятим бор эди. Ўзимда буюк ўзгариш сезардим; қалбимдаги ҳаяжон яқинда чеккан кулфатларимга қараганда енгилроқ эди. Жудолик қайғусига туманли, аммо тотли умидлар, сабрсизлик билан кутилган хавф-хатар ва олижаноб нафсонаият ҳислари қўшилиб кетди. Кечанинг қандай ўтганини билмай қолдим. Энди ташқарига чиқмоқчи бўлганимда, эшик очилиб, капрал кириб келди ва бизнинг казаклар Юлайни зўрлиж билан олиб, қалъадан чиқиб кетганликларини, қалъа атрофида номаълум суворилар юрганини айтди. Марья Ивановна чиқиб кетолмай қўелар деган ўй мени ваҳимага солди; капралга бир неча топнириқ бериб, ўзим дарҳол коменданнтнинг олдига югурдим.

Тонг ёриша бошлаганди. Югурганимча кетаётган эдим, кимдир мени чақирди. «Қаёққа кетяпсиз? — деди Иван Игнатиевич орқамдан етиб келиб.— Иван Кузмич тепаликда, сизни айтиб келгани юборди. Пугачёв келди». — Марья Ивановна кетдими? — дедим юрагим ҳовлиқиб. «Улгуролмади,— деди Иван Игнатиевич.— Оренбург йўли бекилиби; қалъа ўраб олинган. Аҳвол ёмон, Пётр Андреич!»

Тепаликка йўл олдик. Бу табиий тепалик бўлиб, говлар билан ўралган эди. Қалъанинг бутун аҳолиси шу ерга тўпланган. Гарнизон саф тортган, тайёр. Замбаракни у ерга кеча кечқурун олиб чиқишган. Комендант ўзининг саф тортган озгина аскари олдида нари-бери юради. Хавфнинг яқинлиги кекса ҳарбийни одатдан ташқари дадиллантириб, жонлантирган. Даشتда, қалъадан сал нарироқда йигирмага яқин сувори айланиб юради. Бу-

лар казакларга ўхшар, аммо ичидаги бошқирдлар ҳам кўринарди. Булар бошларидағи қалпоқ ва ёнларига осиб олган ўқданларидан таниқли, Комендант солдатларни кўрикдан ўтказпэр экан: «Ҳа, йигитлар, бу кун подшомизга кўкрагимизни қалқон қиласиз ва ботир, онти бузмайдиган кишилар эканимизни бутун дунёга кўрсатамиз!» — деди. Солдатлар баланд товуш билан ўзлариниғ содиқ эканликларини айтдилар. Швабрий менинг ёнимда туриб, душманга синчилаб қарап эди. Дашибда айланниб юрган суворилар, қалъадаги ҳаракатни сезиб, бир ерга тўпландилар ва ўзаро сўзлаша бошладилар. Комендант Иван Игнатыч замбаракни шу суворилар тўдасига тўғрилашни буюрди, ўзи пилтага ўт туташтириди. Ўт гувиллаганича суворилар устидан ўтиб кетди, ҳеч қандай шикаст етказмади. Суворилар тарқалиб, дарҳол кўздан йўқолдилар. Ҳеч ким қолмади.

Василиса Егоровна келди, онасидан ажрашни истамаган Маша ҳам унинг ёнида эди. «Қалай!» — деди комендантнинг хотини. — Урушнинг бориши қандай? Қани душман?» — Душман яқинда, — деди Иван Кузмич. — Худо ёр бўлса, иш жойида бўлади. Хўш, Маша қўрқяпсанми? — «Йўқ, отажон, — деди Марья Ивановна; — уйда ўзим якка қолганимда кўпроқ қўрқардим». У менга қаради ва ўзини зўрлаб илжайди. Қиличимни кечачунинг қўлидан олганим эсимга тушиб, сопидан маҳкам ушладим, гўё бу қилични у менга ўз ёрини мудофаа қилиш учун берган эди. Юрагимга ўт тушди. Ўзимни унинг рицари хаёл қиласар эдим. Мен унинг ишончиға лойиқ эканимни исбот қилишга ташна бўлиб, сабрсизлик билан кескин минутларни кутар эдим.

Шу онда қалъадан ярим чақирим наридаги теналик орқасидан яна анчагина суворилар чиқиб келди ва ҳадемай дашиб наиза, камон билан қуролланган кишиларга тўлди. Буларнинг ўртасида оқ от минган, қизил кафтан кийган бир киши қиличини яланғочлаб келар, бу Пугачёвнинг ўзи эди. У тўхтади; атрофини ўз кишилари ўраб олди. Унинг буйруғи билан бўлса Керак, тўпдан отлиқ ажралиб, бизнинг қалъага томони от қўйиб кела бошлади. Буларни танидик — бизга хиёнат қилган кишилар экан. Бири боши тенасида қоғоз кўтариб олган, бирининг наизаси учида Юлайнинг калласи. У гов олдига келиб бир силтаган эди, калла четандан ошиб тушшиб биз томонга юмалади. Ечора қалмоқнинг калласи комендантнинг оёғи остига тушди. Хоинлар: «Ўқ отманлар, подшонинг олдига чиқинглар. Подшо шу ерда!» — деб қиқиришар эди.

«Шошма, мен сенга кўрсатиб қўяй! — деб бақиридни комендант. — Йигитлар! Отинглар!» Солдатлар бараварига ўқ узишиди. Хат ушлаб турган казак қалқиб, отдан ағанаб тушди; қолганлари қочди. Мен Марья Ивановнага қарадим. Юлайнинг қонли бошини кўриб эсанкираган ва милтиқ товушидан гаранг бўлган Марья Ивановна ҳушсиздай кўринарди. Комендант капрални чақириб, ўлган казакнинг қўлидан хатни олишга буюр-

ди. Капрал, ташқарига чиқиб, ўлган казакнинг отини жилов-лаб келди-да, хатни комендантга берди. Иван Кузьмич хатни товуш чиқармай ўқиди, кейин майда-майда қилиб ташлади. Бу орада исёнчилар, афтидан, ҳужумга тайёрлик кўришар эди. Ҳадемай қулоқ остидан ўқлар гувиллаб ўта бошлади, бир неча ёй бизнинг ёнимизга — ерга ва ғовга санчилди. «Василиса Егоровна! — деди комендант.— Бу хотинларнинг иши эмас; Машани олиб кет; қара, қизгинанинг юраги ёрилиб кетди».

Ўқ ёғилиб тургани учун сўз қайтаришдан ожиз бўлган Василиса Егоровна даштга қаради, даштда катта ҳаракат борлиги билиниб туар эди; кейин эрига қараб: «Иван Кузмич, тириклик ҳам, қазо ҳам худонинг иродаси. Машадан рози бўл. Маша, бор отангнинг олдига», — деди.

Маша титраб, ранги оқариб, Иван Кузмичнинг олдига борди ва тиз чўқди. Кекса комендант уни дуо қилди, сўнгра турғизиб ўпди-да, ўзгарган товуш билан: «Хайр, Маша, баҳтинг ёр бўлсин. Худога сигин: У сени марҳаматидан бебаҳра қўймайди. Бирон яхши одам чиқса, худо баҳт ва муҳаббат берсин. Биз Василиса Егоровна иккимиздай умр кўринглар. Хайр, Маша. Василиса Егоровна, буни тезроқ олиб кет», — деди. Маша отасининг бўйнига осилиб йиғлади.— Биз ҳам видолашайлик,— деди Василиса Егоровна йиғлаб.— Хайр, азизим Иван Кузмич. Мендан рози бўл, яхши-ёмон гапирган бўлсан!— «Хайр, хайр, азизим! — деди комендант кампирини қуchoқлаб. — Бўлди энди, боринглар, беринглар уйга; фурсат бўлса, Машага сарафан кийдириб қўй». Василиса Егоровна қизи билан кетди. Мен Марья Ивановнанинг кетидан қараб қолдим; у орқасига қайрилиб, менга бошини қимирлатди. Шундан сўнг Иван Кузмич бизга қаради ва бутун диққати душманга жалб бўлди. Исёнчилар ўз бошлиқлари атрофида тўпланиб, бирданига отдан туша бошладилар. «Энди маҳкам бўлинглар! — деди комендант, — ҳужум бошланади...» Шу онда даҳшатли қичқириқ ва шовқин кўтарилиди; исёнчилар қалъага қараб югурдилар. Замбарагимиз сочма ўқ билан ўқланган эди. Душман яқин келганда, комендант замбаракка ўт босди. Ўқ душман тўдасининг ўртасига тушди. Исёнчилар икки ёққа сочилиб, чекиндилар. Бошлиқлари олдинда якка қолди... У, қиличини ҳавода ўйнатиб, чекингланларни олга даъват қилгандай, кўринарди... Босилган шовқин-сурон яна кўтарилиди. «Ҳа, йигитлар! — деди комендант, — энди дарвозани очинглар, довул қоқинглар. Йигитлар! Менинг кетимдан олға!»

Комендант, Иван Игнатьевич ва мен кўз очиб-юмгунча тепаликнинг нариги ёғига чиқдик; бироқ юраги олиниб қолган гарнizon ўрнидан қўзгалмади. «Нега турибсизлар, болаларим? — деб қичқириди Иван Кузмич.— Бир бошга бир ўлим: хизмат шуни талаб қиласди!» Шу он исёнчилар биз томонга югуриб, қалъанинг ичига кириб олдилар. Довул товуши тинди; гарнizon қуролни ташлади; мени уриб йиқитишиди, аммо дарров ўрнимдан

туриб, исёнчилар билан бирга қалъага кирдим. Еошидан ярадор бўйла коменданнт исёнчилар орасида туар, бадкорлар ундан қалитни талаб қўлардилар. Мен уни ҳимоя қилиш учун юргурган әдим, бир неча барваста казак маҳкам ушлаб: «Кўргилигингизни кўрасиз энди, подшога бўйин эгмаганлар», — дейишди ва қўлимни боғлашди. Бизни кўчама-кўча олиб юришди; аҳоли уй-уидан нон билан туз олиб чиқарди. Бутхона қўнгириғи жаранглади. Бирдан кимдир қичқириб, подшонинг майдонда асиirlарни кутиб турганини ва қасам ичирмоқчи эканини хабар қилди. Халқ майдонга қараб оқди; бизни ўша ерга олиб бордилар.

Пугачёв коменданнтинг эшиги олдидаги айвончада — креслода ўтиарди. Устида зарҳал ҳошияли чиройли казакча тўн, бошида олтин жига тақилган узун казакча телпак, кўзлари чақнар эди. Унинг афти менга таниш кўринди. Казак оқсоқоллари уни ўраб олганлар. Герасим ҳазрат, ранги оппоқ, қўлида бут, айвонча ёнида титраб туар ва бирпасдан кейин бўладиган қурбонларнинг гуноҳини сукут билан тилаётгандай, қонларидан кечилишини сўраётгандай кўринар эди. Майдонга бир неча дор тикилди. Биз яқинлашганимизда, босқирдлар оломонни четлатиб, бизни Пугачёвга рўпара қилдилар. Черковнинг қўнгириқ товуши тинди; ҳаммаёқ жимжит бўлди. «Комендант қайси? — деди ёлғон подшо. Бизнинг ўнбоши олomon ичидан чиқиб, Иван Кузмични кўрсатди. Пугачёв чолга ғазабли кўз ташлади ва: «Менга, ўз шоҳингга қаршилик қилгани қандай ботиндинг?» — деди. Ярадор бўлиб мадори қуриган коменданнт бор кучини тўплаб, дадиллик билан: «Сен менинг шоҳим эмассан, сен ўгри ва хоинсан, эшитдингми!» — деди. Пугачёв ғазабланиб, оқ дастрўмоли билан ишорат қилди. Еир неча казак коменданнтни ушлаб, дор остига судради. Кеча биз сўроқ қилган қулоқсиз, бурунсиз бошқирд, қўлида арқон, дорнинг устига айри миниб ўтиар эди. Еир дақиқадан сўнг бечора Иван Кузмичнинг дорга осилганини кўрдим. Кейин Пугачёвнинг олдига Иван Игнатъични келтиришиди. «Подшоҳинг Пётр Фёдоровичга содикман деб онт ич!» — деди Пугачёв. — Сен бизга шоҳ эмассан, — деди Иван Игнатъич ўз капитанининг сўзини такорлаб. — Сен ўгри, хоинсан!

Пугачёв яна оқ рўмолнаси билан ишора қилди, Иван Игнатъич ўзининг кекса бошлиғи ёнига осилди.

Навбат менга келди. Олижаноб ўртоқларимдек жавоб беришга ҳозир бўлиб, Пугачёвнинг юзига тик қарадим. Шу чоғ қўзим исёнчиларнинг оқсоқслари орасида турган Швабринга тушди, ҳайрон-ҳайрон қслдим. У, сочини айланмасига қирқтириб, казакча кийиниб олган эди. У Пугачёвнинг олдига келиб, қулогига бир нима деб пичирлади. «Осилсин!» — деди Пугачёв, менга қарамасданоқ. Бўйнимга сиртмоқ солишиди. Гуноҳларимга тавба қилиб, калима келтирдим ва яқинларимнинг дуойи жонини қилдим. Мени дор остига олиб келишди. «Балки афв этиларсан», — дейишар эди менга жаллодлар. Эҳтимол, чиндан ҳам

далда бермоқчи бўлишар эди. Бирданига: «Тўхтанглар, малъунлар! Тўхтанглар!» — деган товуш эшитилди. Жаллодлар тўхташиди. Қарасам: Савельич Пугачёвнинг оёғига бош қўйиб ёлвораётир. «Отагинам! — дер эди у бечора. — Бир бариннинг фарзандини ўлдиришдан сенга нима фойда? Қўйиб юбор уни, хунининг пулини беради; муддао кишиларни қўрқитиш ва жазолаш бўлса, мен чолни оса қол!» Пугачёв ишора қилди. Бўйнимдан сиртмоқни олишди. «Подшоҳимиз сени афв этди», — дейишиди атрофимдагилар. Шу дақиқада қутулганимга севиндим дея олмайман, шунингдек, афсусланганим ҳам йўқ. Ҳисларим ҳаддан ташқари туманли эди. Мени қайтариб, яна ёлгон подшонинг олдига келтиришди ва қаршисига тиз чўктиришди. Пугачёв томирлари чиқкан қўлини менга узатди. «Үп қўлини, үп!» — дейишар эди ён-веримдагилар. Аммо мен шундай қабиҳ тубанликдан кўра энг қаттиқ жазони афзалроқ кўрап эдим. «Азизим Пётр Андреич! — деярди Савельич орқамдан туриб. — Қайсарлик қилма! Сендан нима кетди? Үпид қўя қол шу баччага... (тфу!) ўпа қол қўлини... Мен қимирламадим. Пугачёв қўлини ола туриб: «Жаноблари севинчдан эсларини йўқотиб қўйибдилар, — деди истеҳзо билан. — Турғизинглар!» Мени турғизиб, қўйиб юборишиди. Мен даҳшатли комедиянинг давомини томоша қилдим.

Аҳоли онт ича бошлади. Ҳамма бирин-кетин келиб, бутни ўпар ва ёлгон подшога таъзим қиласарди. Гарнizon солдатлари ҳам шу ерда. Рота машиначиси, қўлида ўтмас қайчи, уларнинг соchlарини айланмасига қирқар эди. Солдатлар устларини қоқар, Пугачёвнинг олдига келиб, унинг қўлини ўпардилар, у бўлса афв этиб, ўз шайкасига оларди. Бу иш уч соатча давом этди. Ниҳоят, Пугачёв ўрнидан туриб айвончадан тушди, амалдорлари уни кузатиб тушдилар. Қимматбаҳо жабдуқ урилган оқ от келтирилди. Икки казак қўлтиғидан олиб, уни отга миндириб қўйди. У Герасим ҳазратга меҳмон бўлажагини билдириди. Шу онда хотин фарёди эшитилди. Ўғрилардан бир нечаси, соchlари тўзиган, ялангоч Василиса Егоровнани судраб чиқди. Булардан бири дарров кампирнинг иссиқ пахтали нимчасини кийиб олибди ҳам! Бошқалари сандиқ, идиш-товоқ, кийим-кечак, кўрпа ва бошқа буюмларини олиб чиқар эди. «Азизларим, — дер эди бечора кампир. — Қўйиб юборинглар мени. — Отагиналарим, мени Иван Кузмичнинг олдига олиб боринглар». Бирдан унинг кўзи дорга тушди ва эрини таниди. «Бадкорлар, — деди беҳуш қичқириб. — Уни нима қилдиларинг? Вой кўзимнинг нури Иван Кузмич, ботир солдат! Сенга на прус найзаси ботган, на турк ўқи теккан эди; тузук бир урушда эмас, турмадан қочган бир ўғрининг қўлида ўлдинг!» — «Товушини ўчиринг бу алвастининг!» — деди Пугачёв. Ёш казак кампирнинг бошига қилич билан урди. У, айвончанинг зинасига йиқилиб, жон берди. Пугачёв кетди; халойиқ унинг кетидан юрди.

VIII БОЗ
ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Чақирилмаган қўноқ, йўнилмаган таёқ,
Макол

Майдон бўшаб қолди. Мен ҳамон бир ерда туар ва бундай даҳшатли таассуротлардан чувалган фикримни бир ерга тўплай олмас эдим.

Мени ҳаммадан ҳам кўра Марья Ивановнанинг тақдири белгисиз бўлгани қийнар эди. У қаерда? нима бўлди? яширина олдими? яширинган ери ишончлими... Шундай ваҳимали ўйлар билан комендантнинг уйига кирдим... Уй бўм-бўш; стуллар, столлар, сандиқлар ва идиш-товоқлар синдирилган, уй таланган. Торгина зинадан югуриб меҳмонхонага чиқдим ва умримда биринчи дафъя Марья Ивановнанинг бўлмасига кирдим. Ўғрилар титкилаган тўшагини кўрдим; жавон синдирилган ва ичидаги ашёси таланган; санам олдидаги чироқ ҳануз ёнмоқда эди. Деворга ссиғлиқ кичкина сўна омон қолган... Бу сокит қиз ҳужрасининг эгаси қаерда? Ваҳимали бир хаёл миямдан лип этиб ўтди: у ўғриларнинг қўлига тушган бўлса-я!.. Юрагим шув этди... Севгилимнинг номини қаттиқ-қаттиқ айтиб, куйиниб йигладим... Шу чоғда енгил шарпа эштилди ва жавоннинг орқасидан Палашка чиқиб келди. Унинг ранги оппоқ, ўзи титрарди.

— Оҳ, Пётр Андреич!— деди қўлларини бир-бирига уриб.— Қандай кунлар! Қандай кўргилик!..

— Марья Ивановна қаерда?— дедим шошиб.— Нима бўлди у?

— Ойимпошиша ссғлар,— деди Палашка. — У Акулина Памфиловнанинг уйига беркитилган.

— Попнинг уйига-я?— дедим ваҳима билан қичқириб.— Ё раббий! Ахир, Пугачёв ўша ерда-ку!..

Югуриб уйдан чиқдим ва кўз очиб-юмгунча попнинг уйига этиб бордим. Кўзимга ҳеч нарса кўринмас, қулоғимга ҳеч товуш кирмас эди. Герасим ҳазратнинг уйидан шовқин-кулги, ашула товуши эштиларди... Пугачёв ўз ўртоқлари билан кайф-сафо қиласади. Палашка ҳам кетимдан этиб келди. Палашкадан се-кин Акулина Памфиловнани чақирирдим. Ҳаял ўтмай у бўш май идишини кўтариб чиқди.

— Худо ҳақи! Марья Ивановна ҳани?— дедим айтиб бўлмайдиган даражада ҳаяжон билан.

— Менинг каравотимда ётибди, бўталогим, каравотни назардан пана қилиб қўйганман,— деди поп хотини.— Худо бир сақлади-да, Пётр Андреич, бадкор энди овқат егани ўтирган эди, бечора қизгина уйғониб, нолиб юборса бўладими!.. Жон-поним чиқиб кетди. Бадкор унинг товушини эштиб қолди; «Нолиган, ким, кампир?»— деди. Ўтини алдадим:— жияним, шоҳим, ик-

ки ҳафтадан бери бетоб ётибди, дедим.—«Жиянинг ёлми?»—деди. — Еш, шоҳим, дедим.—«Қани, кампир, кўрсат-чи, жиянингни»,—деди. Юрагим орзиқиб кетди, илож қанчалик. Марҳамат, шоҳим, аммо қиз ҳузурингизга кела олмайди, тургани дармони йўқ,— дедим. Майли, ҳеч бокиси йўқ, ўзим бориб кўраман»,— деди. Қара, малъун парданинг орқасига ўтди, билсанг! Юзини очди, лочинникидек кўзларини тикди, йўқ, ҳеч нарса демади.. худо сақлади! Ишонсангиз, болам, отангиз иккимиз ит азобида ўлдирилишимизга кўзимиз етиб қолган эди. Бахтимизга қизгина бадкорни танимади. Худоё тавба, не кунларни кўрдик. Нима дейсиз энди? Бечора Иван Кузмич! Ким шундай бўлади деб ўйлаган эди!.. Василиса Егоровнани айтинг! Иван Игнатиевич! Уни нега ўлдиради денг?.. Сизга нечук раҳм қилди! Алексей Иванович Швабринни қаранг-а? Сочини айланмасига қирқтириб, шулар билан кайф-сафо қилиб ўтирибди! Уддабурролигига сўз йўқ! Жияним бетоб деганимда, афтиимга шундай бир қарадики, ишонсангиз, худди кўксимга наштар ургандай бўлди; аммо сирни очмади, шукисига ҳам балли». Шу онда маст меҳмонларнинг бақиришлари ва Герасим ҳазратнинг товуши эшитилди. Меҳмонлар май талаб қиласар, Герасим ҳазрат эса рафиқасини чақирап эди. Попнинг хотини шошди. «Боринг уйингизга, Пётр Андреич,— деди,— сиз билан сўзлашишнинг мавриди эмас; бадкорлар ичкилик қилаётирлар. Масти вақтида қўлига тушиб қолсангиз ёмон бўлади. Хайр, Пётр Андреич. Ниша бўлса бўлади-да, хавотир бўлманг; худонинг ўзи асрайди.»

Попнинг хотини кетди. Бир қадар тинчид, уйга кетдим. Майдон ёнидан ўтиб кетаётуб қарасам, бир неча бошқирд дор тагига тўпланиб, осилганларнинг этикларини ечиб олаётир; ҳаддан ташқари жаҳлим чиқди, аммо аралashiшнинг бефойдалигини сезиб, ўзимни зўрга босдим. Ўғрилар қалъада у ёқдан-бүёққа югуриб, офицерларнинг уйларини талашар эди. Ҳар ёқдан маст исёнчиларнинг қичқирган товушлари эшитиларди. Уйга келдим. Бўсағада Савельичга учрадим. «Худога шукур!— деб қичқирди у мени кўриб.— Мен сени яна бадкорлар ушлади деб ўйлаган эдим. Э отагинам Пётр Андреич! Ўғрилар ҳамма нарсамизни талаб кетди, кийим-кечак, идиш-товоқ, ҳеч нарса қолмади. Сени тирик қўйиб юборганларига шукур қиласман! Айтгандай, сен, отагинам, атамани танидингми?»

— Йўқ, танимадим; ким экан у?

— Нега, отагинам? Карvonсарайга тушганимизда алдаб пўстинингни олган пиянистани эсингдан чиқардингми? Янгиана пўстинингни берган эдинг, бу алвости кийганда чок-чокидан сўклилиб кетган эди-ку!

Хайрон бўлдим. Дарҳақиқат, Пугачёв ўша етакчига жуда ўхшар эди. Пугачёв ўша эканига ишондим ва менга қилингган раҳмнинг сабабини билдим. Ажаб, бир саёққа инъом этилган кичкина бир пўстин мени сиртмоқдан қутқариб қолди ва кар-

вонсаройларда санқиб юрган бир пияниста қалъани қамал қилди, ҳукуматни ларзага келтириди!

— Овқат емайсанми? — деди Савельич одатини тарк этмай. — Уйда ҳеч нарса йўқ; қидириб бирор нарса топаман, бирор овқат қиласман.

Ўзим якка қолиб, ўйга ботдим. Нима қилишим керак? Бадкорлар қўли остида бўлган қалъада туриш, ёки унинг шайкасига қўшилиш офицер учун номус. Шундай қийинчилик бўлган вақтда хизматим ватан учун фойдали бўладиган ерга боришини бўйнимдаги вазифа талаб қиласми... Аммо муҳаббат Марья Ивановна олдида унинг ҳомийси, мудофаачиси бўлиб қолишни ҳаттиқ талаб қиласарди. Гарчи тез фурсатда аҳволнинг ўзгаришига кўнглим гувоҳлик берса-да, Марья Ивановна хавф остида эканини ўйлаб қўрқар эдим.

Бир казак кириб келди, ўйим ора йўлда қолди. «Подшо аъзам сенни йўқладайди», — деди. — Қаерда? — дедим фармонига бўйсунгани ҳозирланиб.

«Комендантнинг уйда. Жаноб овқатдан кейин ҳаммомга борган эдилар, ҳозир дам олиб ётибдилар. Рафторидан шоҳимиз асилзода кўринадилар, афандим: овқат вақтида иккита қовурилган тўнғиз боласини бир ўзлари едилар. Ҳаммомнинг ҳам шундай иссигини хоҳлар эканларки, ҳатто Тарас Курочкин ҳам тоқат қилолмай, супургини Фома Бикбаевга берди, совуқ сувга тушиб зўрга ўзига келди. Унга тараф йўқ, ҳамма иш бошқача... Ҳаммомда кўкрагидаги подшолик нишонасини кўрсатган эмиш, унинг бир томонида бир мирилик чақадай келадиган икки бошли бургут, иккинчи томонида ўз шахсини кўрсатадиган аломат бор эмиш».

Казакка гап қайтариб ўтиришни лозим топмай, у билан бирга комендантнинг уйига қараб жўнадим. Пугачёв билан учрашувимни йўл-йўлакай тасаввур қилиб, бу учрашувнинг оқибати нима бўлишини олдан билишга тиришар эдим. Ўқувчи бу ҳолда менинг мутлақо совуқон бўлолмаслигимни осонгина тасаввур қила олади.

Комендантнинг уйига етганимда, қоронғи туша бошлаган эди. Дор ўзининг қурбонлари билан ваҳимали суратда қорайиб турарди. Бечора Василиса Егоровнанинг жасади икки ёнида икки казак қоровул турган зина биқинида ҳануз ётарди. Мени бошлиб келган казак хабар бергани ичкарига кириб кетди ва дам ўтмай чиқди-да, мени кечагина Марья Ивановна билан маҳрамларча видолашганим уйга таклиф қилди.

Фавқулодда бир манзарани кўрдим. Устига дастурхон ёзиб, шиша ва стаканлар қўйилган стол атрофида Пугачёв билан бирга унга яқин казак оқсоқоллари ўтирас, ҳаммасини бошида телпак, устида турли рангдаги кўйлак, ҳаммаси ҳам май ичиб ҳизарган, кўзлари чақнар эди. Еуларнинг орасида на Швабрин бор, на ўнбоши ва на бизга хиёнат қилган бошқа кишилар. «Ха, жаноб! — деди Пугачёв мени кўриб. — Хуш келибсиз; қани, мар-

ҳамат қилинисин, марҳамат». Ҳамсуҳбатлари силжиб, менга жой беришди. Мен индамасдан столнинг бир четига ўтиридим. Ёнимдаги ёш, чиройли, ҳушқомат казак менга оддий винодан бир стакан қўйди, винога қўл ҳам тегизмадим. Ўтирганларга мароқ билан бир-бир қараб чиқдим. Пугачёв тўрда, столга тирсагини қадаб, каттакон муштини қоп-қора соқоли остига тираб ўтиради. Унинг келишган ва хийлагина чиройли сиймосида ҳеч қандай қўрқинч акс этмасди. У элликларга борган кишига қараб, уни гоҳ граф деб, гоҳ Тимофеич деб атар ва гоҳида ота деб иззат қиласади. Ҳаммаси ўзаро ўртоқларча муносабатда бўлар ва бошлиқларини у қадар иззат-икром ҳам қилишмас эди. Сўз эрталабки ҳужум, қозонилган мұваффақият ва эндиги ҳаракатлар устидага борар эди. Ҳар қайисиси мақтайди, ўз фикрини айтади ва Пугачёв билан баҳузур баҳслашади. Шу ғаройиб ҳарбий кенгашдә Оренбургга ҳужум қилишга қарор берилди: гўё бу мұваффақият қозониладиган жасурона бир юриш бўладигандай эди! Юриш эртага қилинадиган бўлди. «Қани йигитлар,— деди Пугачёв,— ухлаш олдидан менинг севган ашуlamни айтайлик. Чумаков¹, бошла!» Ёнимда ўтирган киши ингичка товуш билан ҳазин бурлак куйини бошлади, бошқалар ҳам қўшилди:

Гувиллама, она ўрмон, ям-яшил ўрмон,
 Мард йигитнинг ўлашига халал бермагин.
 Мен мард йигит нақ эртага тергов бергали
 Қаттол қози, подшонинг олдига боргум,
 Шоҳ-ҳукмдор мендан шундай сўроқ бошлайди:
 Айтавергин, катта йигит, айт, деҳқонвачча,
 Кимлар билан ўғирладинг ва йўл тўසдинг сен.
 Шерикларинг кўпми эди сен билан бирга?
 Мен дейманки, пушти-паноқ православ шоҳи,
 Айтгум сенга бутун ҳақни ва ҳақиқатни,
 Бори-йўғи тўртга эди менинг ўртогим.
 Қоронги тун энг биринчи ўртогим менинг,
 Пўлат пичноқ менинг учун иккиси чи ўртоқ,
 Хўш учинчи ўртогимни сўрсанг — яхши от.
 Ва тўртингчи ўртоқ менга — тараңг ёй — садоқ.
 Отган ўқлар эса менинг югурдакларим.
 Пушти-паноқ православ шоҳи шундай дер:
 Баракалла, катта йигит, сен деҳқонвачча,
 Ўтирикда ва жавобда ўткир экансон!—
 Катта йигит, шунинг учун багишлай сенга
 Кенг ёвоннинг ўртасида баланд саройлар,
 Яъни — боши биринилган икки дор ёғоч.

¹ Фёдор Чумаков. — Ейиқ казаги, Пугачёвнинг энг яқин ёрдамчиларидан бири. Қўзғолон тор-мор келтирилгандан сўнг — у Пугачёвни ҳукуматга тутиб берганлардан бири бўлиб чиқди.

Осилишга маҳкум бўлган кишилар томонидан айтилган дор ҳақидаги бу содда халқ қўшиғи менга қандай таъсир қилганини тасвир этиб бўлмайди. Уларнинг қўрқинчли башаралари, келишган товушлари, усиз ҳам таъсирли бўлган сўзларга мунг беришли мени қандайдир ваҳимага солди.

Меҳмонлар яна бир стакандан вино ичиб қўзгалишди ва Пугачёв билан ҳайрлашишди. Мен ҳам турмоқчи бўлган эдим, Пугачёв тўхтатди. «Утири, мен сен билан гапиришмоқчиман». Иккимиз қолдик.

Бир-биримизга тикилишиб бир неча минут жим қолдик. Пугачёв ҳар замон чап кўзини қисиб менга тикилар, юзида макр ва табассумнинг ғалати ифодаси кўринар эди. Охири у кулиб юборди ва бу кулги шундай самимий, хурсандлик кулгиси эдики, нимага кулганини билмаганим ҳолда, унга қараб мен ҳам кулдим.

— Хўш, ростили айт-чи,— деди у менга,— йигитларим бўйнингга сиртмоқ солганда қўрқингми-йўқми? Дунё кўзингга кўринмагандир, дейман?. Агар хизматкоринг келиб қолмаганда, ўзингни дорда кўрар эдинг. У чолни дарров танидим. Сен карvonсаройга бошлаб борган киши буюк шоҳ экани сира хаёлингга келганими? (Шу гапни айтиб, у керилди ва ўзини сирли тутди.) Сен менинг олдимда зўр гуноҳкорсан,— дея давом этди,— аммо яхшилик қилганинг, душманларимдан қочиб юрганимда кўрсатган хизматинг туфайли сени афз этдим. Хали бу ҳеч гап эмас! Шошма, ҳали подшолигимни қўлга олай ўшанда кўр! Менга чин кўнгил билан хизмат қилишга ваъда берасанми?

Бу фирибгарнинг саволи ва жасорати менга шунча кулгили туюлдики, ўзимни тия олмадим.

— Нега куласан?— деди у қовоғини солиб.— Ё менинг буюк шоҳ эканимга инонмайсанми? Тўғрисини айт.

Мен гаранг бўлиб қолдим. Бу саёни шоҳ деб танигудай эмасман, бу назаримда кечирилмас бир қўрқоқлик бўлиб кўринади. Юзига қараб алдоқчисан деб айтиш эса ўзимни-ўзим ҳалок қилиш деган сўз; дор тагида, бутун халқнинг кўзи олдида, газабим жўш урган чорда ўлимга тайёр бўлиб туришм ҳозир кўзимга фойдасиз мақтанчоқлик бўлиб кўринарди. Иккилашиб қеслдим. Пугачёв қовоғини солиб, жавоб кутар эди. Охири (ҳозир ҳам бу минутни ўз-ўзимдан мамнун бўлиб эслайман) бўйнимдаги вазифа ҳисси иноний заифликни енгди. Пугачёвга жавоб бердим: «Қулоқ сол, сенга ростили айтаман. Ўйлаб кўр, қандай қилиб мен сени шоҳ деб таний оламан? Зийрак одамсан: ёлғондан танисан, макр қилганимни биласан».

— Сенингча, бўлмаса мен ким?

— Худо билади; ким бўлсанг ҳам қўрқинчли ўйин қиляпсан.

Пугачёв ялт этиб менга қаради. «Сен ҳали менинг шоҳ Пётр Фёдорович эканимга ишонмайсанми? Хайр, яхши. Ботирнинг қў-

ли юқори бўлмайдими? Бурунги замонда Гришка Отрепьев подшолик қилмаганми? Менинг тўғримда нима фикрда бўлсанг бўл, аммо мендан қолма. Бошқалар билан нима ишинг бор? Ким поп бўлмасин, батька¹ бўлаверади. Менга содик бўлиб хизмат қил, сени фельдмаршал ҳам қиласман, князъ ҳам қиласман. Нима дединг?»

— Йўқ,— дедим қатъият билан.— Зотим дворян; император хонимга хизмат қилгани онт ичганман: сенга хизмат қила олмайман. Агар чиндан ҳам менга яхшилик қилишни хоҳласанг, жавоб бер. Оренбургга кетай.

Пугачёв ўйланиб қолди. «Агар жавоб берсам,— деди у,— менга қарши иш қиласликка ваъда берасанми?»

— Қандай қилиб ваъда бера оламан?— дедим.— Ўзинг биласан, ихтиёр менда эмас: сенга қарши чиқишни буюрсалар, чиқаман, иложим йўқ. Сен ўз аскарларингдан фармонингга бўйсунишни талаб қиласан-ку, хизмат қилишим лозим бўлганда мен бўйин товласам қандай бўлади? Жоним сенинг қўлингда: озод қиласанг — қуллуқ; ўлдирсанг — тепангда худо бор; ростини айтдим.

Менинг самимиятимга Пугачёв ҳайрон қолди. «Хайр, майли,— деди елкамга қоқиб.— Ўлдирадиган бўлсам ўлдирганим тузук эди, афв этган эканман, энди афв этай. Бор, қаёққа борсанг бор, нима қиласанг қиласвер. Эртага мен билан хайрлашгани кел, ҳозир уйингга бориб ёт, мени ҳам уйқу босаётир».

Турдим. Кўчага чиқдим. Тун сокин ва совуқ эди. Ой ва юлдузлар майдон ва дор ёғочларини ёритарди. Қалъа жим ва қоронғи. Фақат майхонада чироқ бор ва кеч қолган кишиларнинг қичқирган товушлари эштиларди. Попнинг уйига кўз ташладим. Дарвоза ва дераза қопқоқлари ёпиқ. Жимжитга ўхшайди.

Ўз уйимга келдим, Савельич мендан хавотир бўлиб ўтирган экан. Менинг қутулганимга у ҳаддан ташқари севинди. «Худоё даргоҳингга минг қатла шукур!— деди чўқиниб.— Тонг ёришуви билан ўйлга тушамиз. Овқат қилиб қўйдим; ея қол, азизим, кейин ёт худонинг паноҳида».

Савельичнинг гапига кириб, овқатни зўр иштаҳа билан едим, жисман ва руҳан чарчаган эдим, қуруқ полда ётиб, донг қотиб ухладим.

¹ Бу ҳам поп.

IX БОБ ЖУДОЛИК

Мен учун сен билан ошнолик —
Нечоғлик шириндир, чиройлим,
Ҳасратдир, ҳасратдир жудолик.
Гүёки, руҳимдан айрилдим.

Херасков¹

Эрталаб барвақт дўмбира товушига уйғондим. Одамлар йиғилган ерга бордим. Пугачёвчилар кечаги қурбонлар ҳануз ссилиб ётган дор ёнига саф тортгандар. Казаклар отлиқ, солдатлар нинг елкаларида милтиқ. Байроқлар ҳилпираган. Бир неча замбарак йўлга чоғланган, буларнинг бири бизнини эди — танидим... Бутун аҳоли ҳозир бўлиб, ёлғон подшога мунтазир. Комендант уйининг эшиги олдиди бир казак чиройли, оқ қирғиз отининг жиловини ушлаб турарди. Мен комендант хотинининг жасадини излаб, кўз югутиридим. Жасад четроққа чиқарилиб, устига чипта ёпиб қўйилибди. Нихоят, Пугачёв чиқди. Ҳалқ шапкани бошидан олиб, таъзим қилди. Пугачёв эшик олдиди тўхтаб, ҳамма билан омонлашди. Оқсоқоллардан бири унга бир халта чақа тутди. У чақани сиқимлаб-сиқимлаб сочди, ҳалқ қичқириб, бир-бирини итариб пулларни тераверди. Пугачёвни ўз яқинларидан катталари ўраб олди. Буларнинг ичиди Швабрин ҳам бор эди. Қўз-кўзга тушди; менинг нигоҳимдан у нафрат сеза оларди ва юзида чин газаб, соҳта табассум акс эттириб, четга қаради. Пугачёв мени оломон ичиди кўриб, боши билан имлади, ёнига чақирди.

— «Хой,— деди у менга.— Ҳозироқ Оренбургга жўнаб, губернатор ва ҳамма генералларга айт: мен бир ҳафтадан кейин бераман, кўз тутишсин. Уларга маслаҳат бер: мени маъсум муҳаббат ва итоат билан кутиб олишсин; акс ҳолда, қаттиқ жазодан қочиб қутулишолмайди. Хайр, оқ йўл». Сўнгра у ҳалойиққа мурожаат қилди ва Швабринни кўрсатиб: «Мана, болаларим, сизларга янги командир. Бунинг галига қулоқ солинглар. Бу эса менинг олдимда ҳам сизлар, ҳам қалъя учун жавобгар»,— деди. Бу гапни эшитиб, қутим ўчди: Швабрин қалъага бошлиқ бўлаётир; Марья Ивановна унинг қўли остида қолмоқда! Э худо, энди унинг бошига қандай кунлар келади! Пугачёв айвончадан тушди. Қелтирилган отга казакларнинг миндириб қўйиншини кутмай ўзи сакраб минди.

Шу аснода, қарасам, ҳалойиқ ичидан менинг Савельичим чиқиб, Пугачёвнинг олдига келди ва унга бир варақ қофоз тут-

¹ Херасков Михаил Матвеевич (1773—1807)— шоир ва драматург, рус адабиётининг классик оқимида энг кўзга кўринган намояндалардан бири, Эпиграф унинг «Жудолик» деган шеъридан олинган.

ди. Бу нима эканини ўйлаб, тагига етолмадим. «Бу нима?»— деди Пугачёв керилиб.

— Марҳамат қилиб ўқисанг, маълум бўлади,— деди Савельич. Пугачёв қоғозни қўлига олиб, ортиқ аҳамият берган қиёфа да узоқ кўз югуртириди. «Нималар ёзгансан?— деди охир. — Бу ёзувни биз чиқаролмадик. Менинг мирзам қани, мирза?»

Еш, паст бўйли, капрал мундирли мирза дарров югуриб келди. «Товушингни чиқариб ўқи!»— деди Пугачёв, қоғозни мирзага узатиб. Савельичнинг Пугачёвга нима деб ёзганини билишга ҳаддан ташқари қизиқар әдим. Мирза баланд овоз билан дона-дона қилиб қуидагиларни ўқиди:

«Бири оддий мата ва бири йўл-йўл шойидан тикилган икки тўн: баҳосси олти сўм».

— Бу нима деганинг?— деди Пугачёв, қовоғини солиб.

— Нари ёгини ўқит,— деди Савельич совуққонлик билан.

Мирза давом этди:

«Юпқа зангор мовутдан тикилган мундир, баҳоси етти сўм.

Оқ мовутдан тикилган шим, баҳоси беш сўм.

Тоза сурпдан тикилган манжетли ўн икки дона голланд кўйлаги, баҳоси 10 сўм.

Ичи тўла чой анжомлари билан сандиқча, баҳоси икки ярим сўм...»

— Бу қандай гап?— деди Пугачёв мирзани тўхтатиб.— Сандиқча-ю манжетли шимларинг билан нима ишим бор?

Савельич хириллаб тушунтира бошлади: «Бу, отагинам, бадкорлар томонидан таланган баринга қарашли нарсаларнинг рўйхати...»

— Қанақа бадкорлар?— деди Пугачёв дўйқ уриб.

— Маъзур кўрилсин, оғзимдан чиқиб кетди,— деди Савельич.— Бадкорми, бадкор эмасми, сенинг одамларинг талаб олиб кетган. Аччиғинг чиқмасин: тўртта оёғи бўла туриб от ҳам қсқинади-ю. Нари ёгини ҳам ўқит».

— Ўқи!— деди Пугачёв. Мирза давом этди:

«Бири чит, бири шойи,— икки кўрпа, баҳоси тўрт сўм.

Қизил тиринка аврали почапўстин, баҳоси қирқ сўм. Яна сенга карvonсарайда инъом қилинган, қуён терисидан тикилган пўстин, баҳоси ўн беш сўм».

— Бу нимаси тагин!— деб қичқирди Пугачёв кўзларини ўйнатиб.

Тўғрисини айтсам, чол учун мен қўрқиб кетдим. У яна изоҳ бермоқчи әди. Пугачёв сўзини бўлди: «Бунақа беҳуда нарсани менинг олдимга кўтариб келгани қандай ҳаддинг сиғди?— деди у қоғозни мирзанинг қўлидан ола солиб ва унинг юзига отиб.— Аҳмоқ чол! Талаганлар эмиш: сббо! Сен, миасини еган чол, мен ва менинг кишиларим ҳақига дуо қилки, хўжайининг билан бирга мана бу ноқобиллар қаторида осалиб кетмадинг... Қуён терисидан тикилган пўстин эмиш! Кўрсатиб қўяман мен сенга

пўстинни! Тириклай терингни шилиб, пўстин қилдираман-а, биласанми?»

— Узинг биласан,— деди Савельич,— мен бир хизматкорман, хўжайиннинг нарсаларига жавобгарман.

Пугачёв олижаноблик ҳиссидан караҳт әди шекилли, индамасдан бурилиб кетди.

Швабрин билан оқсоқоллар унинг кетидан кетишиди. Шайка қалъадан тартиб билан чиқиб кетди. Халқ Пугачёвни кузатиб борди. Майдонда Савельич иккимизгина қолдик. Савельич, қўлида рўйхат, унинг у ёқ-буёғига чуқур таассуф билан қарап әди.

Пугачёв билан орамизнинг яхшилигини кўриб, Савельич бундан фойдаланмоқчи бўлган экан, аммо бу яхши нияти ўтмади. Ўринсиз жонкуярлик қилгани учун сўқмоқчи эдим, аммо кулгидан ўзимни тута олмадим. «Кул, бегим, кул,— деди Савельич; шу нарсаларнинг ҳаммасини яна сотиб олиш керак, кўрамиз-да, ўша вақтда ҳам кулармикансан».

Мен Марья Ивановна билан кўришгани шошиб попнинг уйига бордим. Попнинг хотини мени қайгули бир хабар билан қарши олди.

Марья Ивановна кечаси билан иситмада ёниб, алаҳлаб чиқибди. Ҳозир ҳам ҳушсиз, қуйиб ётган эмиш. Попнинг хотини мени Марья Ивановнанинг ёнига бошлаб кирди. Мен аста каравотнинг ёнига бордим. Унинг юзидаги ўзгаришни кўриб эсим кетди. Бемор мени танимади. Мен анчагина тикка туриб қолдим, Герасим ҳазрат билан унинг меҳрибон хотини менга тасалли беришарди шекилли, аммо икковининг гапи ҳам қулогимга кирмас әди.

Турли ёмон ўйларга бориб, ҳаяжонга тушдим. Қутурган қўзголончилар орасида қолган бечора, кимсасиз етим қизнинг ҳоли, ўзимнинг ожизлигим ваҳимага солди. Швабрин! Ҳаммадан шу мени газаблантирарди. Ёлғон подшо амалга миндирган Швабрин қалъада ҳукмронлик қилас экан, қалъада қолган гуноҳсиз қизга бўлган беҳуда адоват юзасидан ҳеч нарсадан қайтмаслиги мумкин әди. Нима қилисан экан? Қизга қандай ёрдам берсам бўлади? Бадкорнинг қўлидан уни қандай қилиб қутқарсан экан? Биргина йўл қолди: Белогор қалъасини қутқаришни тезлатиш учун бетўхтов Оренбургга бориш ва имкони борича шу ишга ёрдам бериш. Поп ва унинг хотини билан хайрлапцдим ва энди хотиним ҳисоблаганим қизни Акулина Памфиловнага топширдим. Бечора қизнинг қўлини олиб ўпдим ва ўпкам тўлиб йиғладим. «Хайр,— деди попнинг хотини мени кузатиб;—хайр, Пётр Андреич. Яхши соатларда кўришармиз. Бизни эсингиздан чиқарманг, тез-тез хат қилиб туринг. Бечора Марья Ивановнанинг сиздан бўлак умиди, ҳомийси йўқ».

Майдонга чиқдим, бир лаҳза тўхтаб, дорга қарадим, марҳумларга фотиҳа ўқиб, қалъадан чиқдим ва Оренбург йўлига тушдим. Мендан қолишни истамаган Савельич кетимдан борар әди.

Иўл-йўлакай ўйланиб борардим. Бирдан орқамдан отнинг дупури эштилди. Орқамга қарадим; қалъадан бир казак от қўйиб чиқди. У бир бошқирд отини етаклаган, менга томон от чопиб, қўли билан ишора қилиб келарди. Мен тўхтадим. Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. Ў етиб келди, отдан тушиб, етаклаб келган отини менга берди ва: «Тақсир, шоҳимиз шу отни ва ўз пўстинларини (қуён терисидан тикилган пўстин эгарда ўроғлиқ эди) сизга инъом қилдилар. Яна,— деди у тутилиб,— сизга... ярим сўм пул ҳам берган эдилар, йўлда йўқотдим, афв этинг», Савельич унга хўмрайиб қаради ва дўнгиллади; — Йўқотган эмиш! Чўнтағингда жиринглайдиган нима! Ноинсоф! «Чўнтағимда нима жиринглайдиган?— деди ўнбоши ҳеч авзойини бузмасдан.— Тепангда худо бор чол! Жиринглайдиган отнинг сувлуғи, пул эмас!» — Бўлди,— дедим жанжалга хотима бериб. — Сени юборган кишига менинг томонимдан қуллуқ қил: йўқолган ярим сўмни қайтишда топиб, ўзинг арақ олиб ич. «Кўпдан-кўп раҳмат, тақсир,— деди у отининг бўшини бураётиб; — умр бўйи ҳақ-қингизга дуо қиласман». Шуну айтиб, бир қўли билан чўнтағини ушлаганича бирпаста қўздан йўқолди.

Мен пўстинни кийиб, отга миндим ва Савельични мингашибтириб олдим. «Мана, кўрдингми, отагинам,— деди чол,— мен у ўғрига бекорга арз-ҳол қилганим йўқ, гарчи бу бошқирд оти билан пўстин, биздан таланган нарсалар ва ўз қўлинг билан берган пўстиннинг ўрнини боса олмаса ҳам, ҳар ҳолда ўғри инсофга келди; тўнғиздан бир тук деганлар, бу ҳам фанимат».

Х БОБ ШАҲАР ҚАМАЛИ

Забт этиб тоғларни, ўтлоқларни ҳам,
Бургут каби чўққидан боқди шаҳарга бир дам.
Ўрдугоҳ орқасига, буюрди, майдон қуринг,
Яшириб ўқ-чақинлар, тундан шаҳарга юринг!

Херасков

Оренбургга яқинлашар эканмиз, бир тўда бандиларни кўрдик. Уларнинг соchlари қирқилган, юzlари жаллод омбури билан дабдала қилинган. Булар истеҳком ёнида гарнizonдаги инвалидлар назорати остида ишлар эдилар. Баъзилари ҳандакларга тўлган ахлатларни замбилғалтак билан ташиб чиқарардилар; баъзилари белкурак билан ер қазирдилар; гиштчилар ғишт ташиб, шаҳар қўргонининг раҳналарини тузатардилар. Дарвозадаги қоровул солдат тўхтатиб, паспорт сўради.

Сержант Белогор қалъасидан келаётганимни эшитиб, мени тўғри генералнинг уйига олиб борди.

Мен уни боғида учратдим. У куз шамоли яланғочлаган олма дарахтларини қарап ва кекса боғбоннинг ёрдами билан уларнинг танасига похол ўрар эди. Унинг юзида осойишталик, тансоғлик ва эзгулик акс этарди. Мени кўриб севинди. Ўз кўзим билан кўрганим даҳшатли ҳодисаларни сўрай бошлади. Ҳаммасини айтиб бердим. Чол менинг сўзимга диққат билан қулоқ солар, шу билан бирга қуриган шохларни кесар эди. «Бечора Миронов!— деди мен қайғули ҳикоямни тамом қилганимдан сўнг.— Эсизгина, яхши офицер эди. Миронова хоним ҳам яхши хотин эди, қўзиқорин тузлашда тенги йўқ эди! Капитаннинг қизи Маша нима бўлди?» Мен унинг қалъада, поп хотинининг қўлида қолганини айтдим. «Бай-бай-бай!— деди генерал. — Емон бўлиди, жуда ёмон бўлиди. Босқинчилардан ҳеч интизом кутиб бўлмайди. Бечора қизнинг аҳволи нима бўлар экан?» Мен, Белогор қалъаси яқин, ундаги бечора аҳолини қутқазиш учун аскар юбориши ишини жаноблари балки тезлатарлар, дедим. Генерал кўнгли чопмай, бош чайқади. «Кўрамиз, кўрамиз,— деди, у.— Бу тўғрида маслаҳат қилишга фурсат бор. Менинг уйимга марҳамат қил, бирор стакан чой ич; бугун ҳарбий кенгаш бўлади. Йшёқмас Пугачёв ва унинг қўшини ҳақида бизга тўғри маълумотлар бера оласан. Энди бориб дам ол».

Менга ажратилган уйга кетдим. Савельич уйга аллақачон ўрнашиб олибди. Белгиланган вақтни сабрсизлик билан кутиб турдим. Менинг тақдирим учун катта аҳамияти бўлган бу ҳарбий кенгашга бормай қола олмаслигимни ўқувчи осонлик билан тасаввур этса керак.

Тайнланган соатда генералнинг уйида ҳозир бўлдим.

У ерда шаҳар амалдорларидан бири (гумрук идорасининг директори экани эсимда бор) қизил юзли, бараваста, ипак тўн кийган бир киши ўтирган экан. У менга Иван Кузмич ва унинг тақдирни ҳақида кўп саволлар берди. Галига қараганда, Иван Кузмич унинг яқин ошинаси экан. У менинг сўзимни ахлоқий қайдлар ва қўшимча сўроқлар билан тез-тез бўлар эди. Бу сўзлари ва қайдлари унинг уруш илмидан боҳабар эканига далолат қилмаса ҳам, зотан ақлли ва зийрак эканини кўрсатарди. Бу орада бошқа чақирилганлар ҳам йиғилиб қолди. Ҳамма ўтириб, ҳаммага бир пиёладан чой берилгандан кейин генерал гап нима эканини очиқ ва содда равишда айтди: «Энди, жаноблар,— деди у давом этиб,— шуни ҳал қилишимиз керак: исёнчиларга қарши ҳужум жангига олиб борамизми, ёки мудофаа жангига олиб борамизми? Бу жанглардан ҳар бирининг фойдали томони ҳам, зарарли томони ҳам бор. Душманни тез ҳалок қилишда ҳужум жангига ишончлироқ йўл; мудофаа жангига тўғрироқ ва хавфсизроқ бўлади... Шундай қилиб, қонунга мувофиқ, овозга қўямиз, яъни амал жиҳатидан кичиклардан бошлаймиз. Жаноб прapor-

шик,— деди у менга мурожаат қилиб,— марҳамат қилиб, ўз фикрингизни айтинг».

Мен аввал Пугачёв ва унинг шайкаси ҳақида қисқагина сўзлаб, сўнгра унинг муңтазам аскарий кучга туриш бера олмаслигини айтиб бердим.

Менинг фикрим амалдорларга ёқмади. Улар бу фикрни бир ёш йигитнинг шошқалоқлиги ва калтаўлиги деб билдилар. Пичир-пичир бошланди, кимнингдир «гўдак» деганини эшитиб қолдим. Генерал менга томон ўгирилди ва кулимсираб деди: «Жаноб прaporщик! Одатда ҳарбий кенгашда биринчи товуш ҳужум жангига фойдасига берилади; бу қонуний тартиб. Энди овозга қўйишда давом этамиз. Жаноб коллежский советник! Ўз фикрингизни айтинг!»

Ипак чопон кийган чол, хийлагина ром солинган учинчи пиёла чойни шошиб ичди-да, генералга жавоб берди: «Менимча, жаноб олий, ҳужум жангига ҳам бўлмайди, мудофаа жангига ҳам».

— Жаноб коллежский советник,— деди ҳайрон бўлиб генерал.— Бошқа йўл тактикада йўқ: ё ҳужум, ё мудсфоа...

— Жаноби олий, пул билан алдаш йўлини қўллаш керак.

— Ҳа, ҳа, ҳа! Фикрингиз жуда бамаъни. Пул билан алдаш йўлини қўллашга ҳам тактикада рухсат берилади, сизнинг маслаҳатингиздан фойдаланамиз. Бадкорнинг калласини келтирган кишига маҳфий пулдан... бирон етмиш, ҳатто юз сўм ваъда қилиш мумкин...

— Шундай қилганда,— деди гумрук идорасининг директори, генералнинг сўзини бўлиб,— бу ўгрилар ўз атаманларининг қўйл-оғенини босглаб топширмасалар, коллежский советник эмас, қирғизларнинг қўйи бўлай. «Биз бу тўғрида яна ўйлашиб, кенгашиб кўрамиз,— деди генерал.— Еироқ, ҳар эҳтимолга қарши, ҳарбий тадбирларни ҳам кўриш керак. Жаноблар, қонуний тартибда товуш беринглар».

Бутун фикрлар менинг фикримга қарши бўлиб чиқди.

Ҳамма амалдорлар қўшинга ишониб бўлмаслиги, муваффақият қозониш қийинлиги, эҳтиёткорлик кераклиги ва ҳоказолар тўғрисида сўзлади. Буларнинг ҳаммаси ҳам очиқ майдонга чиқишидан кўра, қалъянинг ғишин девори орқасида, тўплар ҳимояси остида туришни мувофиқроқ кўришди. Охири генерал ҳамманинг фикрини эшитиб бўлганидан сўнг, чекиб турган трубкасининг кулинни қоқиб, сўз бошлади:

«Жаноблар, сизга шуни айтаманки, мен ўз тарафимдан жаноб прaporщикнинг фикрига тамом қўшиламан: чунки бу фикр соғлом тактиканинг барча қоидаларига асослангандир. Тактика ҳамма вақт мудофаадан кўра ҳужум жангини аъло кўради».

У тўхтаб, трубкасига тамаки солди. Менинг кўкрагим кўтарилди. Мен юзларидан бесаранжомлик ва норозилик акс этиб, ўзаро пичирлашиб ўтирган амалдорларга кибр билан қарадим.

«Аммо, жансблар,— деди генерал чуқур уф тортиб ва оғзидан ҳаво ўрнига қуюқ тутун чиқариб.— Сўз марҳаматли жаноб император хоним томонларидан менга топширилган вилоятнинг хавфсизлиги устида борар экан, мен бундай зўр масъулиятни ўз устимга ололмайман. Шундай қилиб, мен кўпчиликнинг қарорига қўшиламан; шаҳарнинг ичидаги турли қамални кутиш, душман ҳужумини эса тўп ва (мумкин бўлса) қалъадан ташқарига чиқиш билан даф қилиш тўғри ва хавфсизроқ».

Амалдорлар энди менга қулимсираб қарашди. Кенгаш тарқалди. Иш билмас ва тажрибасиз қишиларнинг фикрига амал қилиб, ўз фикрига қарор берган мўътабар генералнинг бўшанглигига афсусландим.

Бу машҳур кенгашдан кейин бир неча кун ўтгач, Пугачёв, ўз ваъдасига мувофиқ, Оренбургга яқинлашганидан дарак етди. Мен қўзголончилар қўшинини шаҳар қўргонининг тепасидан кўрдим. Назаримда, ўзим кўрган сўнгги ҳужумдагига қараганда уларнинг сони ўн баравар кўпайган эди. Тобе қилинган кичик қалъалардан олинган тўплар ҳам бор. Кенгашнинг қарорини эслаб, Оренбург қалъасида узоқ вақт қамалиб қолиншимга кўзим етди ва аламдан йиғлаб юбораётдим.

Хотирага эмас, тарихга оид бўлган Оренбург қамалини тасвир этиб ўтирумайман. Қисқагина қилиб шуни айтаманки, маҳаллий бошлиқларнинг эҳтиёtsизликлари орқасида бўлган қамал, турли оғатлар ва очликни бошдан кечирган аҳоли учун ҳалокатли бўлди. Оренбургда тирикчилик қилиш нақадар оғир бўлганини осонлик билан кўз олдига келтириш мумкин. Ҳамма ўз тақдирининг нима бўлишини оҳ-воҳ билан кутарди; ҳамма қимматчиликдан фифон чекарди, қимматчилик ҳақиқатан даҳшатли тус олиб борар эди. Аҳоли ҳовлиларга тушадиган тўп ўқларига кўнишиб қолди; ҳатто Пугачёвнинг ҳужуми сўнгги вақтда қишиларнинг диққатини жалб қилмай қўйди. Мен диққатвозликдан ўлаётдим. Қунлар ўтиб борар эди. Белогор қалъасидан хат йўқ. Ҳамма йўлу алоқа кесилган. Марья Ивановнадан айрилганимга тоқат қилолмай қолдим. Унинг тақдиринима бўлганини билмаслигим мени қийнарди. Менинг ягона озвунчим отланиб у ёқ-бўёққа бориш эди. Пугачёвнинг марҳамати билан яхши отга эга бўлган эдим. Топган-тутганимни шублан баҳам кўраман ва унга миниб, Пугачёвнинг суворийлари билан отишгани ҳар куни шаҳардан ташқари чиқаман. Бу отишувлардан тўқ, маст, яхши отли бадкорларнинг қўли ҳамма вақт баланд келар эди. Оти ориқ шаҳар суворийлари уларни енгишдан ожиз. Баъзан бизнинг оч пиёда аскарларимиз ҳам шаҳардан ташқарига чиқар, аммо қорнинг қалинлиги тарқоқ суворийларга қарши муваффақиятли иш кўргани халал берар эди. Қалъа тепалигидан тўп пайдар-пай отилади, аммо уруш майдонида олға силжимайди, чунки отларда дармон йўқ, қорга ботиб қолади. Бизнинг ҳарбий ҳаракатимизнинг холи шу эди!

Оренбург амалдорлари шуни әҳтиёткорлик ва ақллилик деб атаганлар!

Бир куни, душманнинг каттагина бир туркумини тарқатиб қочиришга муваффақ бўлганимизда, ўз ўртоқларидан кетда қолган бир казакка етиб олдим; усмонли қиличим билан урай деганимда, у телпагини бошидан олиб, қичқирди: «Ассалому алайкум, Пётр Андреич! Эсон-омон бормисиз?»

Қарасам, ўзимизнинг ўнбоши. Айтиб бўлмаслик даражада севиндим.—«Ваалайкум ассалом, Максимич,— дедим унга.— Белогор қалъасидан қачон келдинг?— Яқинда, азизим Пётр Андреич; кечагина келдим, сизга хат бор».

— Қани?— дедим ҳовлиқиб.

— Ёнимда,— деди Максимич қўйини қўйнига тиқиб.— Мен қандай бўлса ҳам, хатни сизга етказиб бераман деб, Палашкага ваъда қилган эдим. У хатни менга берди-да, дарҳол от қўйиб кетди. Хатни очиб, ҳаяжон ичида шу сатрларни ўқидим:

«Худо менга ҳам ота, ҳам онадан ажрашни муносиб кўрди: дунёда на қариндсшим бор, на ҳимоячим. Менга ҳамма вақт хайриҳоҳ бўлганингизни ва ҳар кимга ҳам ёрдам беришга тайёр эканингизни билиб, сизга мурожаат қиласман. Худоё бу хат, қандай бўлса ҳам, сизга тегсин! Максимич буни сизга етказмоқ-қа сўз берди. У сизни уруши вақтларида тез-тез узоқдан кўтара экан. Кўз ёши тўкиб дуойи жонингизни қилувчилар тўғрисида ўйламасдан, ўзингизни әҳтиёт қилмас эмишсиз. Узоқ вақт оғриб ётдим; тузалганимдан кейин, марҳум отам ўрнида ҳозир қўймондонлик қилаётган Алексей Иванович, Герасим ҳазратни мажбур қилиб, Пугачёв номи билан қўрқитиб, мени ўзига олмоқчи бўлди. Мен ҳозир ўз уйимизда тураман, мени пойлаб мудом қоровул туради. Алексей Иванович «менга тегасан»,— деб мажбур қилаёттир. Акулина Памфиловна менинг жияним деб ёлғон гапирганда, бу ёлғонни очмай, «жонингни сақлаб қолганиман»,— дейди. Алексей Ивановичдай кишининг хотини бўлгунча ўлганим яхши. У менга жуда жабр қилаётиди. «Агар унамасанг лагерга элтиб, Лизавета Харлованинг¹ кунига соламан»,— дейди. Мен Алексей Ивановичдан ўйлаб кўргани муҳлат сўрадим. У яна уч кун сабр қилишга рози бўлди; агар уч кундан кейин мен унга тегмасам, ҳеч қандай раҳм-шафқат бўлмайди. Азизим Пётр Андреич! Менинг ягона пуштипаноҳимсиз. Мен бечорани ҳимоя қилинг. Генерал ва барча қўймондонлардан илтимос қилинг; бизни қутқаргани аскар юборишсин; иложини қила олсангиз ўзингиз ҳам келинг. Фармонбардорингиз етим қиз:

Марья Миронова».

Бу хатни ўқиб, ақлдан озаёздим. Бечора отни раҳмсизлик билан қамчилаб шаҳарга тушдим. Боёқиши қизни қандай қилиб

¹ Нижнеозёр қалъаси қўймондонининг хотини. Пугачёв олиб кетиб, кейин ўлдирган.

қутқарсам экан деб, йўл-йўлакай кўп ўйларга бордим, аммо ҳеч нарса ўйлаб тополмадим. Шаҳарга келиб, тўгри генералнинг олдига бордим ва югуриб уйига кирдим.

Генерал трубкасини чекиб, уйда нари-бери юрган экан. Мени кўриб тўхтади. Менинг важоҳатимни кўриб ҳайрон бўлди шекилли, бундай шошиб қолганимнинг сабабини сўради.

— Жаноби олий, — дедим унга, — мен сизни ўз отам ўрнида кўриб, мурожаат қиласман; худо ҳақи, менинг илтимосимни қайтарманг; сўз менинг умр бўйи ё баҳтли, ё баҳтсиз бўлишим тўғрисида боради.

— Нима гап, азизим? — деди чол ҳайрон қолиб. — Мен сенинг учун нима қила оламан? Айт.

— Жаноби олий, бир рота солдат билан элликта казак олиб, Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқармоққа менга фармон беринг.

Мени ақлдан озган гумон қилди шекилли, генерал юзимга тикилди (агар шундай деб ўйлаган бўлса, хато қилмаган деса бўлади).

— Еу қандай гап? Белогор қалъасидан исёнчиларни қувиб чиқармоққа? — деди у, ниҳоят.

— Муваффақият қозонишга кафилман, — дедим қизишиб. —Faқат менга рухсат беринг.

— Йўқ, йигитча, — деди у бош чайқаб. — Бундай катта ма-софада душман, асосий стратегик пунктдан ажратиб қўйиб, сизни тамом мағлуб қиласди. Алоқа йўли кесилса...

Унинг муҳокамага берилиб кетишини кўриб, қўрқиб кетдим ва сўзини бўлишга шошилдим. — Калитан Мироновнинг қизи, — дедим, — менга хат ёзибди; ёрдам сўрайди; Швабрин уни ўзига тегишига мажбур қилаётган эмиш.

— Наҳотки? О, бу Швабрин бориб турган Schelm¹. Агар қўлимга тушса 24 соат ичида суд қилдириб, қалъа девори остида оттираман! Аммо ҳозирча сабр қилиш керак...

— Сабр қилиш керак! — деб қичқирдим ўзимни йўқотиб. — Унгача Марья Ивановнани хотин қилиб олади!..

— О! — деди генерал. — Ҳечқиси йўқ, ҳозирча Швабринга хотин бўлиб тургани тузук; Швабрин ҳозир уни қутқаради; биз Швабринни отганимиздан кейин, худо берса, эр топилиб қолар. Ёш тул хотин уйда ўтириб қолмайди; яъни демоқчиманки, ёш тул хотин қизларга қараганда тезроқ эр топади.

— Уни Швабринга берганимдан кўра, ўлимимга рози бўла-ман! — дедим газаб билан.

— Э... гап бунда, дегин! — деди чол. — Энди тушундим; сен Марья Ивановнани яхши кўрар экансан-да. Бу бошқа гап. Бечора йигит! Шундай бўлса ҳам, сенга бир рота солдат билан элликта казак бера олмайман. Бу ақлга тўғри келадиган экспедиция бўлмайди; мен бу мастьулиятни бўйнимга ололмайман.

¹ Ярамас, аглаҳ одам (немисча).

Бошимни қуи солдим; умидсизлик мени ўз чангалига олди. Бирдан бошимга бир фикр келди: бу фикр қандай фикр эканини, эски романчилар айтгандаи, ўқувчи қуидаги бобда билади.

XI БОБ ҚУЗГОЛОНЧИЛАР ҚИШЛОГИ

У чорда шер түқ эди, гарчи йиртқич туғали,
«Нега даркор бўлибди мен гарининг кулбаси, —
Нега ташриф этдилар?»
Сўради у мулойим.

A. Сумароков

Генералнинг олдидан чиқиб, ўз уйимга кетдим. Савельич мени одатдагича қовоғини солиб қарши олди. «Маст ўғриларга рўпара бўлиш сенга бир ҳавас! Оқсуякларга муносаб ишми шу? Замон ёмон, беҳудага ҳалок бўласан. Кошки туркларга ёки шведларга қарши урушсанг экан, кимга қарши урушаётганингни айтишга ҳам тил бормайди».

— Ҳаммаси бўлиб қанча пулим бор? — дедим унинг сўзини бўлиб. «Сенга етарли пул бор, — деди мамнун чехра билан. — Босқинчилар шунча қидирганлари билан мен яшириб қўйган жойимдан топиша олмади». У чўнтағидан кумуш ақчага тўла ҳамённи олди. — Қани, Савельич, — дедим, — ярмини менга бер, қолганини ўзинг ол. Мен Белогор қалъасига бораман.

«Отагинам Пётр Андреич! — деди меҳрибон чол титроқ товуш билан. — Худодан қўрқ; босқинчилар йўлни тўсиб, ҳеч қаёққа қўймайдиган бир пайтда сен қандай қилиб йўлга чиқасан! Ўзингга раҳм қилмасанг, ота-онангга раҳм қил. Қаёққа борасан? Нима учун? Озроқ сабр қил: аскар чиқсин, босқинчиларни тутсин, кейин қаёққа борсанг боравер».

Менинг қасдим қасд эди. «Бу тўғрида ўйлаб ўтиришнинг вақти ўтган, — дедим чолга. — Мен боришга мажбурман, бормай иложим ийқ. Қўрқма, Савельич, худонинг ўзи асрайди; яна кўришамиз! Тортинма, хасислик ҳам қилма. Ўзингга керакли нарсаларни ол, уч баравар қиммат бўлса ҳам майли. Бу пулни сенга инъом қилдим. Агар уч кунда қайтиб келмасам...»

«Нима деяпсан, бегим? — деди Савельич менинг сўзимни бўлиб. — Сени ёлғиз кетгани қўярмидим! Бундай дея кўрма. Агар сен боришга бел боғлаган бўлсанг, пиёда бўлса ҳам кетингдан бораман, сендан қолмайман. Мен сенсиз бу тош девор орқасида ўтирамишиманми! Эсимни ебманми? Ихтиёринг, бегим аммо мен сендан қолмайман».

Савельич билан баҳслашиб қийин эканини билганим учун йўлга ҳозирланишни буюрдим. Ярим соатдан кейин мен ўз

отимга миндим. Шаҳарликлардан бири боқиш қўлидан келмай текинга берган ориқ ва чўлоқ қирчангига Савельич минди. Шаҳар дарвозасига томон юрдик, қоровуллар бизни тўсмади; Оренбургдан чиқдик.

Қоронги туша бошлади. Мен Пугачёвнинг қароргоҳи — Бердская қишлоғи ёнидан ўтишим керак, чунки тўғри йўлни қор босган. Бутун далада ҳар куни янгиланиб турадиган от излари кўринарди. Мен отни йўрттириб борардим. Савельич аранг менга етиб юрар ва узоқдан қичқирав эди: «Секинроқ юр, бегим, худо ҳақи, секинроқ! Менинг бу лаънати қирчангим узун оёқ алвастингга етолмаяпти. Мунча қистамасанг? Кошки зиёфатга кетаётган бўлсанг, ўлим қучогига бўлмаса гўрга эди... Пётр Андреич... Отагинам Пётр Андреич!.. Ҳалок қилма!.. Ё раббилиламин, бариннинг фарзанди хароб бўлади!»

Ҳадемай Бердскаянинг чироқлари кўринди. Қишлоқнинг табиий қўргони бўлган сойликка келдик. Савельич ёлворишини қўймай, кетимдан келар эди. Мен бу қишлоқ ёнидан эсон-омон ўтиб кетиши умидида эдим, бирдан қоронгида рўпарамдан беш мужик чиқди: ҳаммаси ҳам сўйил кўтарган эди; булар Пугачёв қароргоҳининг олдинги қоровуллари эди. Бизни чақириди. Паролни билмаганим учун, индамасдан ўтиб кетмоқчи эдим, улар дарҳол мени ўраб олишди ва бири отимни жиловлади. Қиличимни суғуриб, мужикнинг бошига урдим; телпаги унинг жонига ора кирди, аммо қалқиб кетиб, жиловни қўйиб юборди. Бошқалари қўрқиб қочишли, мен фурсатдан фойдаланиб, отга қамчи босдим.

Тушиб бораётган қоронгилик мени ҳар қандай хавфдан қутулириши мумкин эди, аммо бирдан орқамга қарасам: Савельич йўқ. Бечора чол чўлоқ от билан ўғрилардан қочиб қутила олмабди. Нима қилиш керак? Озроқ кутдим, қўлга тушганига ишонганимдан сўнг отнинг бошини буриб, уни қутқазгани бордим.

Чуқурликка яқин келиб узоқдан ғовур, шовқин-сурон ва Савельичимнинг товушини эшитдим. Жадаллаб ўша томонга бордим тез орада бундан бир неча минут бурун мени ушлаган қоровуллар орасига яна келиб қолибман. Савельич шулар ўтрасида экан. Улар чолни отдан тушириб, оёқ-қўлини боғлаш тарапдудида эканлар. Менинг келишимга ҳаммаси севинди. Қичқириб менга ҳужум қилишли ва кўз очиб юмгунча отдан судраб тушириши. Булардан бири, бошлиқ бўлса керак, бизни шоҳнинг олдига элтажагини билдириб: «Шоҳимиз нимани буюрсалар шу: ҳозир остирадиларми ё тонг отишими кутмоққа буюрадиларми — ўзлари биладилар»,— деди. Мен қаршилик кўрсатмадим; Савельич ҳам мендан ўрнак олди. Бизни тантана билан олиб кетдилар.

Чуқурликдан ўтиб, қишлоққа кирдик. Ҳамма уйларда чироқ ёнар эди. Ҳар ёнда ғовур, шовқин-сурон. Кўчада халқ кўп; аммо қоронгида бизни ҳеч ким пайқамади ва менинг орен-

бурглик офицер эканимни ҳеч ким билмади. Бизни түғри чорраҳадаги бир уйга олиб кирдилар. Дарвоза ёнида бир неча вино бочкаси ва иккита түп туарар эди. «Мана, саройга келдик, — деди мужиклардан бири; — ҳозир сизлар түгрингизда кириб айтаман». У уйга кириб кетди. Мен Савельичга қарадим: чол чўқинар ва ўзича аллақандай дуолар ўқир эди. Мен узоқ кутиб қолдим; ниҳоят, кириб кетган мужик чиқди ва: «Юр, шоҳимиз, офицер кирсинг, деб амр қилди», — деди.

Мен уйга ёки, мужикларнинг айтишича, саройга кирдим. Уйда иккита мум шам ёниб туарди. Деворларга зарҳал қоғоз ёпиштирилган; аммо курси, стол, ип билан осиб қўйилган қўл юғғич, қозиққа илинган сочиқ, бурчакдаги катта сопол печка ва бошқа анжомларнинг ҳаммаси оддий уйлардагидай эди. Пугачёв устида қизил тўн, бошида узун телпак, санам остида керилиб, ёнбошлаб ўтиради. Ёнида унинг яқин ўртоқларидан бир нечаси ясама лаганбардорлик қилиб туарди. Оренбургдан офицер келганлиги хабари қўзғолончиларнинг зўр мароқларини қўзғатганлиги ва мени тантана билан кутиб олишга тайёрланганликлари ошкор эди. Пугачёв мени кўриши биланоқ таниди. Унинг сунъий жиҳдияти бирдан йўқолди. «Ҳа, жаноб! — деди у дарров.— Аҳволинг қалай? Нечук худо етказди?» Мен ўз ишим билан кетаётганимда унинг кишилари тўхтатганликларини айтдим. «Қандай иш билан?» деб сўради. Нима дейишими билмай қолдим. Пугачёв мени «Кишиларнинг олдида гапиргиси келмаёттири», — деб гумон қилиб, ўртоқларига чиқиб туришни буюрди. Ҳаммаси чиқиб кетди. Фақат иккитаси қолди.— «Буларнинг олдида бемалол гапиравер,— деди Пугачёв.— Булардан мен ҳеч нарсани яширмайман». Мен ёлғон шоҳнинг яқин ўртоқларига қўзимнинг қирини ташладим. Булардан бири ориқ, буқчайган, оппоқ соқолли чол бўлиб, елкасидан тортилган кўк лентадан бўлак дикқатни жалб қиласидиган ҳеч нарсаси йўқ эди. Аммо иккинчи чол ўла-ўлгунича эсимдан чиқмайди. У новча, бараваста, кенг елкали, қирқ бешларга борган кўринди. Қалин малла соқоли, чақнаб турган кулранг кўзлари, кесик бурни, пешонасидаги ва юзидағи қизил дөғлар унинг чўтири кенг юзига англатиб бўлмайдиган бир ифода берар эди. Унинг устида қизил кўйлак, қирғизча чопон ва шим. Кейин билсан, биринчиси — қочоқ капрал Белобородов¹, иккинчиси Хлопуша² номи берилган Афанасий Соколов экан. Бу одам сургун қилинган жинояткор бўлиб, уч марта Сибирь конларидан қочган. Мени фавқулодда ҳаяжонга солган ҳисларга қарамай, иттифоқо кириб қолганим бу маж-

¹ Белобородов Иван Наумович — Пугачевнинг ёрдамчиларидан бўлган деҳқон.

² Урол заводларидан бирида ишлаган крепостной. Катта ташкилстчи, ўткир нотиқ.

лисдан ортиқ даража мароқландым. Аммо Пугачёв савол беріб, мени ўзимга келтирди. «Айт, сен нима иш билан Оренбургдан чиқдинг?»

Бошимга ғалати бир фикр келди, назаримда шундай құрниди: мени иккінчи марта Пугачёвнинг олдига келтирған ҳикмати илохия ўз ниятимни амалга оширгани ёрдам бераётір. Мен бундан фойдаланишга қарор бердім ва қандай қарорға келганимни ҳали ўйлаб етмасдан, Пугачёвнинг саволига жавоб бердім.

— Зулм күраёттан етим қизни қутқарғани Белогор қалъасына кетаёттан әдим.

Пугачёвнинг күзлари чақнаб кетди. «Менинг кишиларимдан қайси бири етим қизга зулм қилибди, кимнинг ҳадди сиғибди? — деди қичқириб. — У ҳар қандай донишманд бўлса ҳам, менинг ғазабимдан қочиб қутулолмайди, Сўйла, ким экан у?»

— Швабрин,— дедим.— Попнинг уйида сен күрган бемор қизни қамоқда сақлаб, мажбуран хотин қилиб олмоқчи.

— Мен Швабринга кўрсатиб қўяман! — деди у ғазабланиб.— Менинг қўйл остимда бўлиб, ўзбошимчалик ва халққа зулм қилиш қандай эканини билиб қўяди. Осаман уни.

— Рухсат эт, бир оғиз сўз айтай,— деди Хлопуша хириллаган товуш билан.— Сен Швабринни қалъанинг комендантини қилиб тайинлашга шошган эдинг, энди уни осишга шошиласан. Дворянинни бошлиқ қилиб тайинлаш билан казакларни ҳақорат қилдинг; уни осиб, дворянларни қўрқитиб қўйма.

— Уларга раҳм ҳам, илтифот ҳам керак эмас! — деди кўк лентали чол.— Швабринни оссак ҳеч боқиси йўқ; жаноб офицернинг нима учун келгани тўғрисида бир сўроқ қилинса ёмон бўлмас әди. Агар сени шоҳ деб танимаса, сендан адолат сўрашининг маъноси йўқ; агар у сени шоҳ деб таниса, нима учун бу кунгача Оренбургда сенинг душманларинг билан ўтирган? Сўроқ уйига олиб кириб қийноққа солишга рухсат бермайсанми? Менинг назаримда бу кишини бизнинг олдимизга Оренбург қўмondonлари жосус қилиб юборгай.

Бу қари бадкорнинг мантиқли сўзи менга хийла ишонтиради кўринди. Кимларнинг қўлида эканимни ўйлаб, этим жунжикиб кетди. Пугачёв менинг гангиб қолганимни сезди. «Хўш, жаноб,— деди у менга кўз қисиб.— Менинг фельдмаршалим тўғри айтапти дейман. Сенингча қалай?»

Пугачёвнинг заҳархандаси менга далда берди. Мен, ҳовлиқ масдан, унинг қўлида эканимни, нима қилса қўлидан келишини айтдим.

— Бўпти,— деди Пугачёв.— Энди шаҳарнинг қандай аҳволда эканини айт.

— Худога шукур, тинчлик,— дедим.

— Тинчлик?— деди Пугачёв.— Ҳалқ очдан ўлаётир-ку!

У тўғри айтарди, лекин бурчимга содиқ бўлганим учун, буларнинг ҳаммаси бекорчи овоза, Оренбургда босиб қўйилган озиқ-овқат кўп деб ишонтиришга тиришдим.

— Кўрдингми? — деди чол, — кўзингга қараб туриб сени алдаётир. Қочиб қелганиларнинг ҳаммаси бир оғиздан Оренбургда очарчилик ва ўлат бор экани, халқ ўлиқ ейишдан ҳам тортимаганини сўзлайди, бу киши бўлса ҳар нарса тўкинчилик деб ишонтиради. Агар сен Швабринни осадиган бўлсанг, ўша дорга бу жанобни ҳам оски ҳеч ким ҳавас қилмасин.

ЛАънати чолнинг гапи Пугачёвга таъсир қилгандай бўлди. Менинг бахтимга Хлопуша ўртоғининг сўзига қарши турди. «Қўйсангчи, Наумич, сенга қолса ҳаммани бўғ, ос. Қандай паҳлавонсан ўзинг? Бир оёғинг гўрда-ю, бошқаларни ўлдирмоқчи бўласан. Оз кишининг қонига зомин бўлдингми?»

— Сен қаҷондан бери художўй бўлиб қолдинг? — деди Белобородов. — Раҳмдиллик сенга қаёқдан келди?

— «Албатта, мен ҳам гуноҳкор, — деди Хлопуша, — бу қўл (у қуруқ суяқдан иборат бўлган муштини қаттиқ қисди ва енгини шимариб, ўхшовсиз қўлини очди), тўкилган христиан қонига бу қўл ҳам зомин. Аммо мен меҳмонни эмас, душманни ўлдирганиман; уйда печканинг олдида ўтириб эмас, майдонда, қоронги ўрмонда ўлдирдим; хотинларнинг афсуни билан эмас, чўқмор билан, болта билан ўлдирдим». Чол юзини тескари ўгириб, дўнғиллади: «Йиртиқ бурун!..»

— Нима деб дўнғилляпсан, лақма чол? — деб қичқириди Хлопуша. — Йиртиқ бурунни сенга кўрсатиб қўйман; шошма, сенга ҳам навбат келади; худо хоҳласа сен бу омбурнинг ма-засини татиб кўрасан... Ҳозирча эҳтиёт бўлиб тур, соқолингни юлиб олайин!

— «Енерал¹ жаноблар! — деди Пугачёв улуғворлик билан. — Жанжални бас қилинглар. Бутун Оренбург итлари бир дор ёғочи остида оёқ типирлатса, ҳечқиси йўқ, аммо бизнинг кўппаклар бир-бири билан ғажишгани ёмон. Бас, ярашинглар».

Хлопуша билан Белобородов индамай, бир-бирига хўмрайиб қаради. Мен гапни бошқа ёққа буриш зарурлигини сездим, чунки бу сўз давом этса, менинг учун зарарли бир натижа чиқиши мумкин эди. — Айтгандай, юборган отинг билан пўстининг учун сенга раҳмат айтиш эсимдан чиқаёзибди! — дедим Пугачёвга қараб очиқ чеҳра билан. — Агар шуларни юбормаганингда, шаҳарга етолмай йўлда совқотиб қолар эдим.

Қилган макрим муваффақиятли чиқди. Пугачёвнинг чеҳраси очилиб кетди. — Олишнинг бериши ҳам бўлади, — деди у кўзини қисиб. — Хўш, Швабрин зулм қилаётган қиз билан қандай алоқанг бор? Ё юракдан текканми, а?

Унинг авзойини кўриб, яширишни лозим топмадим:

¹ «Генерал» сўзининг бузиб айтилиши.

— У менинг қаллиғим,— дедим.

— Сенинг қаллиғинг? — деди Пугачёв қичқириб. — Нега илгарироқ айтмадинг? Биз сени уйлантириб, тўйингда кайф қиласардик! — Сўнг Белобородовга мурожаат қилди: «Менга қара, фельдмаршал! Биз бу киши билан эскидан ошнамиз, овқат қилайлик; эрта кечдан кўра яхшироқ. Бу кишини нима қилиш тўғрисида эртага гапиришамиз».

Мен бу илтифотдан воз кечишга тайёр эдим; бироқ илож йўқ эди. Уй эгасининг қизлари — икки казачка дастурхон ёзди, нон, балиқ шўрва, бир неча шиша мусаллас ва вино келтирди. Шундай қилиб, мен иккинчи марта Пугачёв ва унинг даҳшатли шериклари билан ҳамтовоқ бўлдим.

Ихтиёрсиз қатнашганим бу май мажлиси ярим кечагача давом этди. Охири улфатларни кайф енга бошлади. Пугачёв ўтирган ерида мудрар эди; унинг ўртоқлари туриб, менга «чиқ» деб ишора қилдилар. Ҳаммамиз бирга чиқиб кетдик. Хлопушанинг буйруғи билан қоровул мени сўроқҳонага олиб кирди. Бу ерда Савельич ҳам ўтирган экан. Икковимизни шу ерга қамаб, эшикни қулфлашди. Бу ишларни кўриб чол шундай ҳайратда эдики, мендан ҳеч нарса сўрамади ҳам. У қоронгида анчагина уф тортиб, оҳ чекиб ётди; охири уйқуга кетиб, хуррак тортди. Мен ўйга ботдим, бу ўйлар тун бўйи кўз юмгани қўймади.

Эрталаб мени Пугачёв чақиртириди. Бордим. Дарвоза олдида учта татар оти қўшилган фойтун турар эди. Кўчада одам кўп. Эшик олдида Пугачёвга рўпара келдим; у сафар кийим кийган — устида пўстин ва бошида қирғизча телпак. Кечаги ўртоқлари уни ўраб олишди, улар ўзларини Пугачёвнинг ҳар амрига ҳозир қилиб кўрсатсалар ҳам, бу муловозаматлар кеча кўрганларимга ҳеч тўғри келмас эди. Пугачёв мен билан очиқ чеҳрада қўришди ва фойтунга таклиф қилди.

Икковимиз фойтунга чиқдик. «Белогор қалъасига!» — деди Пугачёв кенг елкали татарга. Юрагим гупиллаб урарди. Отлар қўзгалди, қўнгироқлар жиринглади, арава юриб кетди.

— Тўхта! Тўхта! — деган товуш эшитилди. Бу товуш менга таниш эди. Қарасам: қаршидан Савельич чопиб келаётир. Пугачёв фойтунни тўхтатди. «Азизим, Пётр Андреич! — деди чол қичқириб. — Қариган чогимда мени ташлаб кетма, бу ўғр...» — Ҳа, миясини еган чол! — деди унга Пугачёв. — Яна дийдорингни кўрдим. Чиқ аравага, ямшик ёнига ўтира қол!

— Қуллуқ, бегим, раҳмат отагинам! — деди Савельич чиқаётib. — Мен чолни ҳимоя қилганинг, тинчитганинг учун дард кўрма, умринг узоқ бўлсин. Умр бўйи дуойи жонингни қиласман ва қўён терисидан тикилган пўстин тўғрисида минбаъд гапирмайман.

Бу пўстин можароси охири Пугачёвни чинакам ғазаблантириши мумкин эди. Хайриятки, у ё эшитмади, ё кинояга аҳамият бермади. Отлар чопар, халқ кўчада тўхтаб таъзим қилар, Пуга-

чёв ҳар икки томонга болғ қимирлатиб, саломга алик олиб борар эди. Бир минут ўтмай қишлоқдан чиқиб, катта текис йўлга тушдик.

Шу минутда менинг кўнглимдан нималар ўтганини тасаввур қилиш қийин эмас. Бир неча соатдан кейин «энди йўқотдим» деганим билан кўришувим керак. Топишадиган минутимизни кўз олдимга келтириб кўрдим... Таҳдирим қўлида бўлган ва фалакнинг гардиши билан боғланишиб қолганим киши тўғрисида ҳам ўйлар эдим. Севгилимни қутқармоқчи бўлган бу одамнинг шафқатсизлиги, қонхўрлигини эсладим! Менинг севгилим капитан Мироновнинг қизи эканини Пугачёв билмас эди; газаби келган Швабрин бутун сирни очиши мумкин... У вақтда Марья Ивановнанинг аҳволи нима бўлади? Этим жимирилашиб, сочларим тикка бўлди.

Бирдан Пугачёв ўйимни бўлди:

— Жанблари нимани ўйлаётирлар?

— Ўйламай бўладими,— деб жавоб бердим.— Мен ҳам офицер, ҳам дворянман: кечагина сенга қарши уришган эдим, бугун эса сен билан бир фойтунда кетаётубман ва менинг таҳдирим сенинг қўлингда.

— Нима бўпти?— деди Пугачёв.— Қўрқасанми?

Мен бир марта унинг томонидан афв қилинганимдан сўнг ундан марҳаматгина эмас, ҳатто ёрдам кутганлигимни айтдим.

— Тўғри айтасан, худо ҳақи, тўғри!— деди ёлгон шоҳ.— Одамларимнинг сенга ёмон кўз билан қараганини кўрдинг; чол бугун ҳам сени жосус деб жазолаш, осиш кераклиги тўғрисида гапириди; аммо мен кўнмадим. Савельич ва татарга эшиттирмасдан яна секин: «Берган бир стакан винонг билан пўстининг эсимдан чиқмайди. Кўрдингми, мен сенинг кишиларинг айтганча қонхўр эмасман», — деб қўйди.

Мен Белогор қалъасининг олинишини эсладим; аммо гапига гап қайтариб ўтиришни лозим топмадим ва индамадим.

— Оренбургда менинг тўғримда нима дейишади?— деди Пугачёв бир оз тек қолиб.

— Сени эплаш қийинроқ дейишади-да; уни қўй-буни қўй, зарбингни ўтказибсан.

Ёлғон подшо керилиб кетди. «Шундай!— деди у чеҳраси очилиб.— Мен урушда ҳеч нарсадан қайтмайман. Юзеевага¹ яқин ерда бўлган урушни Оренбургдагилар биладими? Қирқта генерал ўлдирилди, тўрт армия асир олинди. Қалай дейсан; Пруссия қироли менга бас кела оладими?»

¹ Юзеева ёнидаги уруш Пугачёв аскарлари билан ҳукумат аскарлари ўртасида бўлган биринчи жиiddий уруш бўлиб, бу урушда қўзголончилар катта ғалаба қозонган.

Босқинчининг мақтанчоқлиги менга кулгили туюлди. «Ўзинг нима дейсан?— дедим унга,— Фридерихни¹ енга олармидинг?»

— Фёдор Фёдоровичними? Бўлмаса-чи! Сизларнинг енералларингни эплади-ку; бу енераллар улардан зўр эди. Ҳозиргача мен енгигб келаман. Ҳали шошмай тур, Москвага ҳам юриш қиласман.

— Москвага юриш мўлжалинг ҳам борми?

Пугачёв бир оз ўйланиб қолди ва секин: «Худо билади. Менинг йўлим тор; ҳамма ихтиёр менда эмас. Кишиларим ўзбоншимишчалик қилишади. Ҳаммаси ўгри. Мен жуда зийрак бўлишим керак; биринчи енгилишдаёқ менинг бошимпи бериб, ўз жонларини сақлаб қолишади»,— деди.

— Гап шунда-да!— дедим Пугачёвга.— Фурсат борида сен уларни ташлаб, император хонимнинг марҳаматига сифинганинг тузук эмасми?

Пугачёв заҳарханда қилди. «Йўқ,— деди у,— тавбанинг вақти ўтган. Менга шафқат бўлмайди. Бошлаган ишимни давом эттираман. Ким билади, балки муваффақ бўларман! Гришка Отрепьев ҳам Москвада подшолик қилган-ку».

— Охири нима бўлганини биласанми? Уни баланд дарвозадан ташлашган, қиймалашган, куйдиришган ва кулинни замбаракка солиб отишган!

— Менга қара,— деди Пугачёв қандайдир ёввойи бир илҳом билан.— Ёшлигимда мен бир қалмоқ қампирдан эшитган афсонани сенга айтиб берай. Бир куни бургут қарғадан сўрабди: нима учун сен уч юз йил умр кўрасан-у, мен ҳаммаси бўлиб фақат ўттиз уч йилгина яшайман?— Чунки,— дебди қарға,— сен тирик жониворларнинг қонини ичасан, мен эса ўлакса гўштини ейман. Бургут ўйлаб, майли, мен ҳам ўлакса гўшти билан тирикчилик қилай, дебди. Ҳўш. Бургут билан қарға учибди. Улиб ётган отни кўриб, иккови қўнибди. Қарға чўқиб, гўшти мақтабди. Бургут бир чўқибди, яна бир тумшуқ урибди, сўнгра қанотини қоқиб, шундай дебди: йўқ, қарға бирордар, ўлакса еб уч юз йил умр кўргандан, бир марта тирик жониворнинг қонига тўйиш тузук; у ёги худонинг хоҳиши! Қалмоқ афсонаси қалай?

— Ажойиб!— дедим.— Аммо мен одам ўлдириш ва босқинчилик билан умр кўришни ўлимтиқ чўқиши деб биламан.

Пугачёв менинг афтимга таажжубланиб қаради-да, индамади. Икковимиз ҳам тек қолиб, ўз ўйимиз билан бўлдик. Татар мунгли қўшиқ бошлади; Савельич мудрар ва тебраниб бораради. Фойтун текис, музлаган йўлда фириллаб бораради... Бирдан Ёйиқ дарёси бўйида қишлоқ черковининг минораси қўринди ва чорак соатдан кейин биз Белогор қалъасига кириб бордик.

¹ Фридрих II Пруссия қироли. Фридрих I нинг ўғли (шунинг учун Пугачёв уни Федор Фёдорович деб атайди).

XII БОВ

ЕТИМ ҚИЗ

Бизнинг олма оғочидай
На новда бор, на шохи.
Бизнинг бекаойим каби
На ота бор, на она.
Ким бу қизни ўраб-чирмар,
Ким беради фотиҳа.

Тўй қўшиги

Фойтун комендант уйининг эшиги олдига келиб тўхтади. Халқ, келган Пугачёв эканини фойтуннинг қўнғироғидан билиб, орқамиздан ютурди. Швабрин Пугачёвни эшик олдидаги қарши олди. У казакча кийинган ва соқол қўйган. Хоин, Пугачёвнинг қўлтиғидан олиб, фойтундан тушириб қўйди, ўзини жуда тубан олиб, севинч ва садоқат арз қилди. Мени кўриб хижолат бўлди, аммо дарров ўзини ўнглаб, менга қўл узатди ва: «Сен ҳам бизнинг томонга ўтдингми? Аллақачон шундай қилиш керак эди!» — деди. Мен юзимни тескари ўгирдим, жавоб бермадим.

Кўпдан бери менга таниши бўлган уйрга кирганимизда юрак-бағрим эзилиб кетди. Деворда ҳамон кечмишдан ғамли ёднома бўлиб марҳум капитаннинг дипломи осилиб турарди. Пугачёв диванга ўтириди. Бу диванда бир замонлар Иван Кузмич рафиқасининг вайсашидан мудраб ўтираси эди. Швабриннинг ўзи унга арақ тутди. Пугачёв арақни ичди ва: «Бу жанобга ҳам қўй», — деди мени кўрсатиб. Швабрин, қўлида патнис, менинг олдимга келди; аммо мен иккинчи марта ундан юзимни ўгирдим. У ўзини йўқотди. Зийрак бўлганлигидан, ўзидан Пугачёвнинг норози эканини сезди албатта. У Пугачёвдан қўрқар ва менга ишончсиз назар билан қарап эди. Пугачёв қалъанинг аҳволи, душман аскари тўғрисидаги миш-мислар ва бошқалар тўғрисида сўради-да, бирданига савол берди: «Менга қара, биродар, қанақа қизни уйга қамаб қўйибсан? Уни менга кўрсатчи», — деди.

Швабриннинг ранги мурдадай оқариб кетди. «Шоҳим, — деди у титроқ товуш билан. — Шоҳим, мен уни қамаб қўйганим йўқ... у касал... уйда ётиби». —

— Мени унишг олдига олиб кир, — деди ёлғон подшо ўрнидан туриб. Гапини қайтариш мумкин эмас эди. Швабрин уни Марья Ивановна ётган уйга олиб кетди. Мен ҳам эргашдим.

Швабрин зинада тўхтади. «Шоҳим! — деди у. — Сиз мендан истаганингизни талаб қила оласиз, аммо менинг хотиним олдига бегона кишини киргани қўймасангиз».

Мен титраб-қаҳшаб кетдим. — Ҳали сен уйлангаимисан? — дедим гижиниб.

— «Секин! — деди Пугачёв менинг гапимни бўлиб. — Бу менинг ишим. Сен эсанг,— деди у Швабринга қараб,— менга ақл ўргатма, қийшанглама; у сенинг хотинингми, хотининг әмасми, унинг олдига истаган кишимни олиб кираман. Қани, жаноб, юравер».

Уйнинг эшиги олдида Швабрин яна тўхтади ва энтика-энтика деди: «Шоҳим, олдин айтиб қўяй, у иситмада ёниб, уч кундан берি алаҳсираб ётибди».

— Оч! — деди Пугачёв.

Швабрин чўнтагини тимирскилаб, калитни олиб келмаганини билдириди. Пугачёв эшикни бир тепди, эшик очилиб кетди. Кирдик.

Мен қараб, нес бўлиб қолдим. Марья Ивановна, устида дехқон хотинлари киядиган йиртиқ кўйлак, ерда ўтиради: ранги кетган, озган, соchlари тўзган. Олдида бир кўза сув, кўза устида бир бурда ион. У мени кўриб, чўчиб кетди ва қичқириб юборди. Шунда қандай аҳволга тушганим эсимда йўқ.

Пугачёв Швабринга қаради ва заҳарханда қилиб: «Яхши касалхонанг бор экан! — деди. Сўнгра Марья Ивановнанинг ёнига борди: — Хўш, қўзичогим, эринг нима учун сени жазолайди? Унга нима гуноҳ қилдинг?»

— Эрим? — деди у ажабланиб. — Бу менинг эрим әмас. Мен ҳеч қаён унинг хотини бўлмайман! Агар мени қутқаришмаса, ўлишга қарор берганман ва ўламан.

Пугачёв Швабринга ғазабланиб қаради. «Сен ҳали мени алдашга ҳам журъат қилдингми! Биласанми, нимага сазоворсан?» — деди.

Швабрин тиз чўкди... Шу топда мендаги нафрат ҳисси душманлик ва ғазаб туйғусини босиб кетди. Қочоқ казакнинг оёғи остида ётган дворянга нафрат билан қарадим. Пугачёв аччиғидан тушди. «Бу сафарча гуноҳингдан ўтаман, — деди у Швабринга, — аммо яна бир гуноҳ қилсанг, бу гуноҳ ҳам эсга олина-жагини унутма». Сўнгра Марья Ивановнага қаради ва унга юмшоқлик билан: «Чиқ, қизгина; сени озод қилдим. Мен шоҳ», — деди.

Марья Ивановна дарров унга қаради ва ота-онасининг қотили шу эканини билди. У иккала қўли билан юзини қоплади ва ҳушдан кетиб, йиқилди. Мен унга томон югурдим; аммо шу чор ёски танишим Палаша дадиллик билан уйга кирди-да, ўз бекасининг хизматига ҳозир бўлди. Пугачёв уйдан чиқди, учовимиз меҳмонхонага тушдик.

— Хўш, жаноб, — деди кулиб Пугачёв, — гўзал қизни қутқаздик! Нима дейсан, энди попни айттириб келиб, жиянининг никоҳини қилдирсакми? Мен ўзим вакилота бўламан, Швабрин қизни қарши оладиган ўртоғи бўлади; ичамиз, тўйни ўтказмиз!»

Мен қўрқиб турган иш воқе бўлди. Швабрин Пугачёвнинг таклифини эшишиб, жон-пони чиқиб кетди. «Султоним! — деди у

бақириб.— Мен гуноҳкорман, мен сизга ёлғон гапирган эдим; аммо Гринёв ҳам сизни алдаётир. Бу қиз шу ерлик попнинг жияни эмас, шу ердаги қалъа олингандан осиб ўлдирилган Иван Мироновнинг қизи».

Пугачёв менга оловли кўзлари билан тикилди. «Бу нимаси тагин?»— деди у менга ажабланиб.

— Швабрин рост айтди,— дедим қатъият билан.

— Сен менга буни айтмаган эдинг,— деди Пугачёв авзойи бузилиб.

— Узинг ўйлаб қара,— дедим,— сенинг кишиларинг олдида Миронов қизининг тирик эканини айтиб бўлармиди, кишиларинг гажиб ташлар эди. Унинг жонига ҳеч нарса ора киролмасди.

— Бу ҳам тўғри,— деди Пугачёв кулиб.— Менинг пиянистарим бечора қизга раҳм қилишмас эди. Попнинг хотини яхши қилибди, уларга ёлғон галириб.

— Қулоқ сол,— дедим унинг юмшалганини кўриб.— Сени нима деб аташимни ҳам билмайман, атаб ҳам нима қиласай... Худо ҳақи, бу қилган яхшилигинг учун жонимни беришга ҳам тайёрман. Аммо менинг номусим, христианлик виждоним кўтармайдиган нарсани мендан талаб қилма. Сен менинг лутфкоримсан. Бошлаган ишингни ниҳоясига еткиз: бечора етим қиз билан иккимизни қўйиб юбор, бошимиз оққан томонга кетайлик. Биз қаерда бўлмайлик, бошингга қандай кун келмасин, дуойи жонингни қиласиз, гуноҳингни худодан тилаймиз...

Пугачёвнинг тош юрагига бу гап таъсир қилди шекилли: «Хўп, сен айтганча бўлсин,— деди. — Осадиган бўлсам осишим керак эди, модомики афв қилган эканман, афв қиласман: менинг одатим шу: Гўзалингни етаклаб, қаёқقا борсанг боравер; қўша қаринглар, худо баҳт берсин».

У Швабринга ўз қўли остида бўлган бутун қалъа ва шаҳарларга пропуска беришни буюрди. Тамом ҳароб бўлган Швабрин донг қотиб қолди. Пугачёв қалъани қараб чиққани кетди. Швабрин уни кузатиб борди; мен йўлга ҳозирланиш баҳонаси билан қолдим.

Югуриб Марья Ивановна ётган уйга чиқдим. Эшик берк эди. Тақиллатдим. «Ким у?»— деди Палашка. Отимни айтдим. Марья Ивановнанинг ёқимли товуши эшитилди: «Шошманг, Пётр Андреич. Мен кийиняпман. Акулина Памфиловнанинг уйига боринг, мен ҳам ҳозир бораман».

Мен Герасим ҳазратнинг уйига қараб кетдим. Поп хотини билан югуриб чиқди. Савельич менинг келишим тўғрисида уларни хабардор қилган экан. «Ассалому алайкум, Пётр Андреич,— деди попнинг хотини.— Яна кўришишни худо насиб қилди. Қалайсиз? Биз ҳар куни сизни гапиришамиз. Бечора Марья Ивановна, сиз йўқ, қандай кунларга тушди денг!.. Вой, отагинам, бу Пугачёв билан қандай муроса қилдингиз? Нечук у сизга шикаст етказмади? Тузук, бу бадкорга шу қилгани учун ҳам

раҳмат». — Бўлди, кампир,— деди Герасим ҳазрат унинг сўзини кесиб.— Валдирайверма. Кўп гапирмоқнинг хосияти йўқ. Азизм Пётр Андреич! Уйга киринг, марҳамат қилинг. Кўп замондан бери кўришганимиз йўқ.

Попнинг хотини топган-тутганини олдимга қўйди ва тинмай жаврайверди. Швабрин қандай қилиб Марья Ивановнали беришга уларни мажбур қилгани, Марья Ивановна йиглаб, бу уйдан кетгиси келмагани, Марья Ивановна Палашка орқали (Палашка ўнбошини ўз ногорасига ўйнатган шаддод қиз) булар билан доим алоқада бўлгани, бу қиз менга хат ёзиши Марья Ивановнага маслаҳат бергани ва бошқалар тўғрисида сўзлаб берди... Мен ҳам бошдан кечиргандаримни қисқагина қилиб айтиб бердим. Поп билан унинг хотини Пугачёвга ўзларининг ёлгон гапирганлари маълум бўлганини эшишиб қутлари учди, чўқиниб олишиб. «Худонинг ўзи сақлайди,— деди Акулина Памфиловна.— Ҳар балою ҳар қазодан сақлагил, парвардигор. Бу Алексей Ивановични айтинг-а, одам эмас, шайтон». Шу онда эшик очилиб, Марья Ивановна кириб келди. Унинг оқарган юзида табассум бор эди. У деҳқон хотинлари киядиган кўйлакни ташлаб, бурунгича содда ва дилкаш кийинган.

Мен унинг қўлидан ушлаб, анчагача бирон сўз айта олмадим. Юраклардаги қувончдан иккимиз ҳам тек қолдик. Уй эгалари бизнинг ҳолатимизни сезиб, чиқиб кетишиди. Биз ёлғиз қолдик. Ҳамма нарса эсдан чиқди. Гапиришиб тўймас эдик. Марья Ивановна қалъа олингандан бери бошдан ўтганларини сўзлади; бошидан ўтган бутун фожиани, қабиҳ Швабрин етказган жабру жафоларни тасвиirlаб берди. Ўтган саодатли кунларни ҳам эсладик... Икковимиз ҳам йигладик... Оқибат, мен унга ўзимнинг мўлжалларимни сўзладим. Пугачёв қўли остида бўлиб, Швабрин идора қилаётган қалъада унинг қолиши мумкин эмас эди. Қамал балосини бошдан кечириб турган Оренбург тўғрисида ўйлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Дунёда унинг ҳеч кими йўқ. Мен унга қишлоққа — менинг ота-онам олдига боришни таклиф қилдим. У аввал иккиланди; отамнинг унга хуш бўлмаганлигини билгани учун қўрқар эди. Мен унга далда бердим. Отам, ватан учун қурбон бўлган муҳтарам бир кишининг қизини ўз паноҳига олишни баҳт деб ҳисоблашини ва ўз бўйнидаги вазифа деб билишини билар эдим.— Азизм Марья Ивановна!— дедим охири.— Мен сени хотиним деб ҳисоблайман. Ажойиб ҳодисалар бизни бир-биримизга боғлади; ҳеч нарса бизни айира олмайди. Марья Ивановна менинг гапимга жўн, сохта уятчанлик қилмасдан, бошқа ўйларга бормасдан қулоқ солди. Тақдирни менинг тақдиримга боғланганлигини сезарди. Аммо ота-онам рози бўлсагина, менга тегишини яна айтди. Мен сўзини қайтармадим. Эҳтирос ва самимият билан ўпишдик ва шупдай қилиб, иккимиз узил-кесил бир қарорга келдик.

Бир соатдан кейин ўнбоши Пугачёв қингир-қийшиқ қилиб қўл қўйиган пропускани олиб келди ва мени Пугачёв чақираёт-

ганини айтди. Борсам: у йўлга тайёр турган экан. Мендан бошқа ҳамма учун қўрқинчли бадкор бўлган бу даҳшатли одам билан хайларашганимдаги туйғуни айтишдан ожизман. Ҳақиқатни яширишнинг нима кераги бор? Шу минутда кучли ҳусни таважжух ҳисси мени унга томон тортди. Уни ўзи бошчилик қилган бадкорлар орасидан тортиб олишни ва ҳали фурсат ўтмасдан жонини сақлаб қолишини жон-дилим билан хоҳлар эдим. Бу ерда турган Швабрин ва ҳалойиқ кўнглымдаги бу дардни айтишга халал берди.

Дўстларча хайларашдик. Пугачёв оломон ичиди Акулича Памфиловнани кўриб, бармоги билан таҳдид қилди ва маъноли қилиб кўз қисди; сўнгра фойтунга чиқиб Бердага¹ қараб ҳайдашни буюрди. Фойтун қўзғалганди у яна бошини чиқариб, менга қичқирди: «Хайр, жаноб, хайр. Насиб бўлса яна бирор ерда кўришармиз». Айтгани бўлди: биз яна кўришдик, аммо қандай шароитда дени!..

Пугачёв кетди. Унинг уч отли фойтуни ўрмалаб бораётган оппоқ даштда узоқ қараб қолдим. Ҳалқ тарқалди. Швабрин гойиб бўлди. Мен попнинг уйига қайтиб келдим. Йўл анжомларимиз тахт эди; кетишни пайсалга солишини хоҳламас эдим. Ҳамма нарсамиз комендантнинг эски аравасига жойланди. Ямшик кўз очиб-юмгунча аравани қўшди. Марья Ивановна черков орқасига кўмилган ота-онасининг қабри билан видолашгани кетди. Мен уни бирга олиб бормоқчи эдим, кўнмади, ўзини якка юборишимни сўради. Бир неча минутдан кейин қайтиб келди, юз-кўзидан ёш оқар эди. Арава тайёр бўлди. Герасим ҳазрат билан хотини эшик олдига чиқди. Мен, Марья Ивановна ва Палаша аравага чиқдик. Савельич ямшикнинг ёнига ўтириди. «Хайр Марья Ивановна, хайр, қўзичоғим; хайр, Пётр Андреич, оқ йўл, шунқорим,— деди попнинг меҳрибон хотини.— Сафарларинг бехатар бўлсин, худо толеларингни баланд қилсин». Кетдик. Комендант уйининг дарвозаси ёнида Швабринни кўриб қолдим. Унинг юзида қайғу ва ғазаб акс этар эди. Забун бўлган душманимни кўриб хурсанд бўлишини истамай, юзимни бошқа ёққа бурдим. Охири қалъя дарвозасидан чиқиб, Белогор қалъасидан абадий кетдик.

XIII БОБ

ҚАМОҚ

Аччиқланманг, тақсирим: сизни тўхтовсиз —
Қамоққа жўнатишим — бурчим, билсангиз,
— Марҳамат, мен тайёрман; умид қиласман,
Гуноҳим не, айтарсиз авзал, билай ман.

Княжнин

Эрталабгина йўлида ғам еб, ташвишланиб юрганим севикли қиз билан бундай тўсатдан қўл ушлашувимга ишонмас ва бу-

¹ Берда — Соқмор дарёси бўйидаги казак шаҳарчаси.

ларнинг ҳаммасини туш хаёл қилар эдим. Марья Ивановна гоҳ менга, гоҳ йўлга қарап ва ҳали ўзига келмагандай кўринарди. Икковимиз ҳам жим. Қалблар тўлган. Икки соатдан сўнг яна ўша Пугачёв қўли остида бўлган қалъага келганимизни ҳам билмай қолдик. Бу ерда отларни алмаштириб олдик. Сергапликни биздан ҳам ўтказиб юборган ямшикнинг лақмалиги орқасида бу ергагилар мени саройнинг ноиби гумон қилишган. Буни, Пугачёв томонидан тайинланган серсоқол казак комендантнинг чақонлик билан бизга хизмат қилиши, отларни аравага тез қўшилишидан билдим.

Йўлда давом этдик. Қоронги туша бошлади. Биз, серсоқол комендантнинг сўзига қараганда, Пугачёвга қўшилгани бораётган кучли бир отряд турган шаҳарга яқинлашдик. Қоровуллар бизни тўхтатди «Ким у?»— деган саволга ямшик: «Шоҳнинг дўстлари ўз рафиқалари билан»,— деб жавоб берарди. Бирдан аскар бизни ўраб олди ва ҳақорат қила кетди. «Чиқ бүёққа шайтоннинг дўсти!— деди менга узун мўйловли вахмистр.— Кунингни кўрасан хотининг билан бирга!»

Мен аравадан тушиб, бошлиғининг олдига олиб боришин талаб қилдим. Офицер эканимни кўриб, солдатлар сўкишдан тўхташди. Вахмистр мени майорнинг олдига олиб борди. Савельич кетимдан қолмас ва ўзича вайсаб: «Мана сенга шоҳнинг дўсти! Қордан қутулиб ёмғирга... Ё раббилоламин! Бу ишларнинг охири нима бўлади!» деяр эди. Арава секин-секин кетимиздан юрди.

Беш минутдан кейин кичкина, ёруғ бир уйнинг олдига келдик. Вахмистр мени қоровулга топшириб, ичкарига кириб кетди ва ҳаял ўтмай чиқиб: жаноб олийнинг мени қабул қилишга фуррати йўқ эканини, мени қамоққа буюриб, хотинни ўз ҳузурига чақираётганини билдириди.

— Бу нима деган гап?— дедим ғазаб билан.— Нима, ақлдан озганми ўзи?

— Билмайман, жаноб,— деди вахмистр.— Қўмондон жаноблари сизни қамоққа, хонимни ўз ҳузурига олиб киришни буюрдилар. Буйруқ шу, жаноб!

Мен эшикка томон отилдим. Қоровуллар мени тутишмади, тикка уйга кирдим. Уйда олтита офицер қимор ўйнаб ўтирган экан. Майор карта ташлар эди.

Қарасам: мени бир замон Симбирск майхонасида ютган Иван Иванович Зурин ўтирибди.

— Тушимми-ўнгим!— дедим қичқириб.— Иван Иванович Семисан?

— Э-ҳе... Пётр Андреич, бахайр? Қаёқдан келяпсан? Мана буни қара-я! Сенга ҳам карта берайми?

— Қуллуқ. Ундан кўра менга уй топдириб бер.

— Қанақа уй? Менинг уйимда туравер.

— Бўлмайди: ёлғиз эмасман.

— Ўртоғингни ҳам олиб кир.

— Ўртогим әмас, мен... хотин киши билан.

— Хотин киши билан? Қаердан илаштириб олдинг? Үхў, ишинг жойида-ку! (шуни айтиб, у бир ҳуштак чалдик, ҳамма кулиб юборди, мен жуда хижолат бўлдим.)

— Ҳай,— деди Зурин.— бундай бўлса, сенга уй берамиз. Э, аттанг... Эскичасига бир кайф қиласар эдик... Ҳай йигит! Нега Пугачёв дўстининг хонимини бүёқча олиб кирмайсизлар? Ё қайсарлик қилаётими? Айтинглар, қўрқмасин. Барин жуда яхши, озор бермайди денглар; қўйманглар, зўрлаб бўлса ҳам олиб киринглар.

— Нима деяпсан?— дедим Зуринга.— Қанақа Пугачёв дўстининг хоними? Бу марҳум капитан Мироновнинг қизи. Мен уни асирикдан қутқазиб, отамнинг қишлоғига юбораётиман. У ўша ерда туради.

— Нима? Ҳали менга сенинг тўғрингда гапиришганми? Э, бу қандай гап?

— Кейин ҳаммасини гапириб бераман. Ҳозир бечора қизни тинчит, худо ҳақи. Гусарларинг уни ёмон қўрқитишди. Зурин дарров буйруқ берди, ўзи бу англашилмовчилик хусусида Марья Ивановнага узр айтгани кўчага чиқди ва вахмистрга хоним учун шаҳардан энг яхши уй топиб беришни буюрди. Мен унинг уйида ётиб қоладиган бўлдим.

Овқат едик. Икковимиз ёлғиз қолганимизда, бошдан кечирганларимни ҳикоя қилиб бердим. Зурин сўзимга жуда диққат қилиб қулоқ солди. Мен ҳикояни тамом қилганимдан сўнг, бошини чайқаб, деди: «Бунинг ҳаммаси яхшику-я; бир жойи ёмон: уйланишга бало борми? Мен ҳалол офицерман, алдашни истамайман, менинг сўзимга ишон: уйланиш девоналиқ. Хотин билан овора бўлиш, яна бола боқиш қўлингдан келадими? Э, қўй! Менинг гапимга кир: капитан қизи билан алоқангни уз. Симбирск йўлини очганман, хавф-хатар йўқ. Эртагаёқ унинг ўзини якка ота-онанг олдига юбор; ўзинг менинг отрядимда қол, Оренбургга боришнинг ҳожати йўқ. Яна қўзғолончиларнинг қўлига тушсанг — қутулишинг гумон. Шундай қилсанг, муҳаббат иситмаси босилади, тинчийсан».

Гарчи унинг фикрига тамом қўшилмасам-да, император хонимнинг қўшини сафида бўлишимни бўйнимдаги вазифа талаб қиласар, мен буни билар эдим. Зуриннинг маслаҳатига амал қилиб, Марья Ивановнани қишлоқча юборишга ва ўзим отрядда қолишга қарор бердим.

Савельич мени ечинтиргани кирди, әртага Марья Ивановна билан қишлоқча кетгани тайёр бўлиб туришни буюрдим. У қайсарлик қиммоқчи бўлди. «Нима бўлди сенга, тақсиржон? Мен сени қандай ташлаб кетаман? Сенга ким қарайди? Ота-онанг нима дейишади?»

Чолнинг қайсарлигини билганим учун уни самимият ва ширин сўз билан кўндиromoқчи бўлдим.— Қадрдан дўстим Архип Савельич!— дедим.— Йўқ дема, яхшилик қил; бу ерда хизмат-

корга муҳтоҷ бўлмайман, агар Марья Ивановнани сенсиз юборсан, кўнглим тинчимайди. Унга хизмат қиласанг — менга хизмат ғилган бўласи, чунки имконият бўлиши билан унга уйланаман.

Савельич айтиб бўлмаслик даражада таажжубланиб: «Уйланаман? — деди. — Бола уйланса-я! Отанг нима дейди, онанг нима деб ўйлади?»

— Рози бўлишади,— дедим,— Марья Ивановнани билгандан кейин кўнишади. Сенга ҳам умид боғлаганман. Ота-онам сенга ишонади: сен бизнинг томонимизни олиб ҳаракат қиласан, шундай эмасми?

Чолга гап таъсир қилди. «О, азизим Пётр Андреич,— деди у.— Гарчи уйланишингга эртароқ бўлса-да, Марья Ивановнадек яхши қизни қўлдан чиқариш ҳам гуноҳ. Майли, сен айтгандай бўла қолсин. Элтиб қўяман худонинг фариштасини ва ота-онангра, бисотсиз бўлса ҳам, бу қиз яхши эканини қулларча етказаман».

Савельичга раҳмат айтиб, Зурин билан бир уйда ётиб қолдим. Қизишиб кетган эдим, кўп гапириб юбордим. Зурин аввал хўп яхши гапиришди; аммо секин-секин ҳуши келмай, гапи поймай бўла бошлади. Охири қандайдир бир саволимга жавоб бериш ўрнига хуррак тортди. Мен гапдан тийилиб, уйқуга кетдим.

Эртаси эрталаб Марья Ивановнанинг олдига бориб, ўз мўлжалимни айтдим. У, менинг мўлжалимни маъқул топиб, фикримга қўшилди. Зуриннинг отряди шу куни шаҳардан чиқиши керак эди. Имиллаш пайти эмас эди. Мен дарҳол Марья Ивановна билан хайрлашиб, уни Савельичга топширдим. Марья Ивановнага ота-онамга элтиш учун хат бердим. У ийғлаб юборди. «Хайр, Пётр Андреич! — деди секингина. — Яна қўришиш насиб бўладими-йўқми, худо билади; аммо умр бўйи сизни ёдимдан чиқармайман; қабрга киргунимча юрагимдан кетмайсан». Мен њеч нарса дея олмадим. Бизни одамлар ўраб олди. Улар олдида ўзимни тутдим, ҳаяжонга соглан хисга берилишини истамадим. Охири Марья Ивановна жўнади. Мен Зуриннинг олдига хафа, юмуш қайтиб келдим. У менинг кўнглимни очмоқчи бўлди; мен ўзимни овунтиromoқчи бўлдим; икковимиз кунни ўйин-кулги билан ўтказдик, кечқурун походга чиқдик.

Февраль ойининг охиirlари эди. Ҳарбий ишларни оғирлаштирган қиши ўтди. Бизнинг генераллар бир ёқадан бош чиқариб иш қўришга ҳозирланардилар. Пугачёв ҳамон Оренбургга яқин ерда туради. Бу орада унинг атрофида бўлган отрядлар бирлашиб, ҳар томондан бадкорлар уясига яқинлашарди. Қўзғолон кўтарган қишлоқлар бизнинг аскарларни кўриш билан тобе бўларди; ўғрилар шайкаси ҳар ерда биздан қочар, бу иш тез кунда ва хайрли битиши кўриниб турар эди.

Ҳадемай князь Голицин¹ Татищево қалъаси яқинида Пуга-

¹ Голицин Пётр Михайлович (1738—1775) — Қозон — Оренбург районларида Пугачёвга қарши урунда аскарий қисмларга қўмондонлик қилган генерал.

чёвни тор-мор қилиб, лашкарларини тўзитди ва Оренбургни қутқарди. Бу қўзғолонга сўнгги ва узил-кесил зарбадай бўлган эди. Зурин бу вақтда исён кўтарган бошқирдларга қарши юборилган эди, бошқирдлар биз бормасдан тарқаб кетибди. Баҳор бизни кичкина бир татар қишлоғига қамаб қўйди. Дарёлар тошиб, йўлларни сув босди. Бир жойда тек туриб қолишимиз тўғрисида ўзимизга-ўзимиз, ўғри ва ёввойиларга қарши бу зериктирадиган майда урушлар тездан битади, деган фикр билан тасалли берар эдик.

Аммо Пугачёв қўлга тушмади. У Сибирия заводларига бориб, янгидан шайка тўплади ва яна бадкорликни давом эттириди. Унинг муваффақиятлари ҳақида яна дув-дув гап тарқалди. Сибириядаги қалъалар талон-торож қилинганлиги маълум бўлди. Тездан Қозонни олгани ва Москвага қараб юриш қилгани ҳақидаги хабар манфур Пугачёвни кучсиз деган умид билан мудраб ётган катталарни ҳаракатга солди. Зурин Волгадан ўтиш ҳақида буйруқ олди.

Бизнинг юришимиз ва урушнинг тамом бўлганини тасвир этиб ўтирамайман. Қисқагина қилиб шуни айтаман: аҳвол ҳаддан ташқари ёмон бўлди. Ҳамма ерда идора ишлари тўхтаб қолди; помешчиклар тўқайларга қочиб кетишиди. Бадкорлар шайкаси ҳамма ерда ўз бадкорлигини қиласар эди; алоҳида отрядларнинг бошлиқлари ўзларича кишиларни ўлимга ҳукм қиласар ё афв этар эди; ёнгин хуруж қилаётган кенг мамлакатнинг аҳволи даҳшатли эди... Маъносиз ва шафқатсиз рус исёнини худо кўрсатмасин! Иван Иванович Михельсон¹ томонидан таъзиб этилган Пугачёв қочди. Кўп вақт ўтмай унинг тор-мор этилганилиги ҳақида хабар эшиздик. Охири Зуинга ёлғон шоҳнинг қўлга тушганлиги тўғрисида хабар, шу билан бирга ҳаракатни тўхтатиш ҳақида фармон келди. Уруш тамом бўлди. Энди мен отонам олдига боришим мумкин эди! Ота-онам билан кўришиш, бу кунгача хат-хабари келмаган Марья Ивановнанинг хаёли мени ҳувончдан энтикитиарди. Мен ёш боладай иргишлар эдим. Зурин кулар ва елкасини учирив: «Йўқ, сенинг ишинг яхшиликка олиб бормайди. Уйланиб бекорга нобуд бўласан»,— дер эди.

Аммо бу орада ғалати бир ҳис шодлигимга заҳар соларди: бунча гуноҳсиз қурбонларнинг қонига бўялган бадкор ва уни ўлим кутиши тўғрисидаги ўй мени ҳаяжонга соларди: Емеля, Емеля!— дер эдим ичимда; нега сен найзага ёки ўққа учрамадинг? Бундан яхши иш бўлмас эди. Энди нима қилиш керак? Ҳаётнинг энг даҳшатли минутларидан бирида мени афв этганлиги, севгилимни қабиҳ Швабриннинг қўлидан қутқарганлиги эсимдан чиқмаганидек, у ҳам сира хаёлимдан кўтарилмас эди.

¹ Иван Иванович Михельсон (1740—1802)— Пугачёв қўзғолонини бостириша қаттиққўл генераллардан бири. У қўзғолонни батамом тугатишга раҳбарлик қилган.

Зурин менга отпуска берди. Бир неча кундан сўнг ўз уйимга қайтишим ва Марья Ивановнани кўришими керак эди... Бирдан кутилмаган бир даҳшат мени гангитиб қўйди.

Кетадиган куним йўлга тушгани ҳозир бўлиб турган чоғимда Зурин кирди. Унинг қўлида қоғоз, афтидан жуда хафа кўринар эди. Юрагим «шув» этиб кетди.

Қўрқиб кетдим, аммо нимага қўрққанимни билмас эдим. У менда иши борлигини айтиб, деншигимни чиқариб юборди. «Нима гап ўзи?»— дедим бетоқат бўлиб. «Кичкинагина кўнгилсизлик,— деди у қўлидаги қоғозни менга узатиб.— Ўқиб кўр, ҳозир келди».

Ўқидим: бу барча қўмондонларга ёзилган фармойиш бўлиб, қаерда қўлга тушсам: қамоққа олиш ва бетўхтов Қозонга, Пугачёв иши юзасидан тузилган тергов комиссиясига юбориш буюрилган эди.

Қоғоз қўлимдан тушиб кетаёди. «Иложим йўқ!— деди Зурин.— Буйруққа бўйсуниш вазифа м. Сенинг Пугачёв билан қилган дўстона сафаринг бир бало бўлиб ҳукумат қулогига етганга ўҳшайди. Бу ишдан ҳеч натижага чиқмаслигига ва комиссия сени оқлаб юборишига кўзим етади. Хафа бўлма, бор». Виждоним пок; суддан қўрқадиган жойим йўқ, бироқ лаззатли кўришишнинг бир неча ой кейинга сурилиши эҳтимолидан чўчир эдим. Арава келди. Зурин мен билан дўстона хайрлашди. Аравага чиқдим. Ёнимга икки аскар ўтирди, иккови ҳам қиличини ялангочлаб олган эди. Катта йўлдан кетдим.

XIV БОБ

СУД

Халқ сўзи —
Денгиз тўлқини.
Мақол

Бутун гуноҳ Оренбургдан ўзимча кетиб қолганлигимдан иборат эканига ишонардим. Бунга важ топа олар эдим: шаҳардан чиқиб юриш ҳеч қачон тақиқ қилинган эмас, балки маъқул кўрилган эди. Мен бебошлиқда эмас, ортиқ даражада бўлган қизиққонликда айбланишим мумкин. Аммо Пугачёв билан бўлган дўстона алоқа кўп шоҳидлар билан исбот қилиниши ва бу жуда ҳам шубҳали кўриниши мумкин эди. Йўл бўйи, қилинадиган сўроғим ҳақида ўйлаб, айтадиган жавобларимни пишиқтириб бордим. Суд олдида ҳақиқатни очиқ айтишга қарор бердим, оқланиш учун шу йўлни жуда жўн, шу билан бирга, умидли ҳисобладим.

Қозонга келдим: шаҳар хароб, куйган. Кўчаларда уйлар ўрнида тўп-тўп кўммир ва томи билан ойнаси йўқ, қорайган девор-

лар турарди! Пугачёвдан қолган из шу! Мени куйган шаҳар ўртасида омон қолган қалъага олиб келишди. Ёнимда келган икки гусар мени қоровул офицерига топшириди. У темирчини чақиритирди. Оғимга кишин солиши. Кейин турмага элтиб, деразасига темир панжара қоқилган, қуп-қуруқ, тор ва қоронги ҳужрага якка қамаб қўйиши.

Ишнинг бу хилда бошланиши некликдан дарак бермасди. Бироқ мен дадиллигимни йўқотмадим ва умидсизликка ҳам тушмадим. Барча ғамгинларнинг тасалли берувчисига сигиндим ва соғ, аммо уқубат тортган юракдан чиққан муножотнинг нашъасини биринчи марта татиб, нима бўлиши тўғрисида ғам емасдан, тинч уйқуга кетдим.

Эртасига мени турма нозири уйғотиб, комиссия чақираётганидан хабар берди. Икки солдат мени ҳовлидан олиб ўтиб, комендантнинг уйига элтди, иккови даҳлизда қолиб, мени ичкарига киргизиб юборди.

Каттагина бир залга кирдим. Усти тўла қоғоз стол ёнида икки киши ўтирас эди: бири — ёши қайтган генерал, афтидан, бераҳм ва қаттиқўл эди; иккинчиси — ёш, гвардия капитани, йигирма саккиз ўшларда бор эди. Унинг ташқи қиёфаси дилкаш, ўзи абжир, муомалада эркин. Дераза ёнидаги алоҳида столда саркотиб ўтирас эди: қалам қулогининг орқасида, ўзи қоғоз устига энгашган, менинг жавобларимни ёзишга тайёр турарди. Сўроқ бошланди. Отим ва амалимни сўраши. Генерал менинг Андрей Петрович Гринёвнинг ўғли эмасми эканимни сўради ва менинг жавобимга қарши: «Хайфки, шундай муҳтарам кишининг ўзига номуносиб ўғли бор экан!» — деди. Мен совуқонлик билан, устимга қўйиладиган айб қандай оғир бўлмасин, ҳақиқатни яширмай айтиб бериш билан уни устимдан олиб ташлашга ишонганилигимни айтдим. Менинг ишончим унга маъқул келмади. «Сен, ука, юқоридан келдинг,— деди генерал қовоғини солиб; — аммо сендан ўткирларини ҳам кўрганмиз!»

Ёш йигит: қачон ва қандай муносабат билан Пугачёвнинг хизматига кирганимни ва у мени қандай ишларда ишлатганини сўради.

Мен, жаҳлим чиқиб, офицер ва дворян бўлишим сифатида Пугачёвнинг хизматига кира олмаслигимни ва ундан ҳеч қандай топшириқ ололмаслигимни айтдим.

«Бўлмаса — деди терговчи,— қандай қилиб бир дворян ва офицергина афв этилди, ҳолбуки, унинг ҳамма ўртоқлари ўлдирилди? Қандай қилиб офицер ва дворян исёнчилар билан бирга кайф-сафо қуради, бадкорларнинг каттасидан пўстин, от ва ярим сўм пул инъом олади? Бу одатдан ташқари иноқлик, қабиҳ ва ва жиноят даражасига етган қўрқоқликка асосланмаган бўлса, нимага асосланган?»

Гвардия офицерларининг бу сўзи менга қаттиқ ҳақорат бўлиб тушди, қизишиб ўзимни оқлашга киришдим. Пугачёв билан даштда, бўрон вақтида танишганлигимни ва Белогор қалъаси

олинган вақтда у мени таниб афв әтганини айтиб бердим. Пўстин билан отни олганим чакки эканини тан олдим: аммо Белогор қалъасини имконият борича мудофаа қилганимни сўзладим. Өқибат, Оренбург қамал қилинган вақтда кўрсатган жонбозлигимга гувоҳ бўлган генерални кўрсатдим.

Қаттиқўл чол, стол устидан бир очиқ хатни олиб, баланд озвоз билан ўқиди:

«Пропорщик Гринёвнинг ушбу фитна ишига гўё аралашганига бадкорлар билан хизмати ва бурчига хилоф алоқада бўлгани хусусидаги сўровингизга мувофиқ, қўйидагиларни арз этаман: ўшал пропорщик Гринёв 1773 йил октябрь ойининг бошидан ушбу йилнинг 24 февраль ойига қадар Оренбургда хизматда бўлиб, шу куни Оренбургдан кетганича менинг қўл остимга қайтиб келмади. Қочиб ўтган кишилардан эшитишинга қараганда, у Пугачёвнинг олдига — қишлоққа борган ва у билан, ўзи илтари хизмат қилган Белогор қалъасига кетган; унинг ахлоқига келгандана мен...». У шу ерда тўхтаб, жиддият билан: «Ўзингни оқлаш хусусида энди нима дейсан?»— деди.

Гапни қандай бошлиган бўлсан, шундай давом әтмоқчи ва, бошқа айтганларимдек, Марья Ивановна билан бўлган алоқам тўғрисида ҳам рост гапирмоқчи эдим, бироқ енгиб бўлмас бир нафрат сездим. Агар унинг отини айтсам, комиссия сўроққа чақиради, деган ўйга бордим; унинг исмини ўгри бадкорлар исмига аралаштирам, уни булар юзлаштиргани олиб келишади, деган ўй мени шундай гангитдик, шошиб қолдим ва жавобимда янглишдим.

Аввалги жавобларимга бир қадар юмшагандай бўлиб қулоқ солган терговчиларим, менинг гангиганимни кўриб яна шубҳага тушди. Гвардия офицери мени шу тўғрида маълумот берган киши билан кўриштиришни талаб қилди. Генерал кечаги бадкорни чақиринглар,— деди. Мен қораловчимни кутиб, эшикка қараб турдим. Бир неча минутдан кейин кишин жиринглади, эшик очилди — Швабрин кирди. Ундаги ўзгаришни кўриб ҳайрон қолдим. Ўлгидай озибди, ранги оппоқ. Яқиндагина мўмдай қоп-қора бўлган сочи тамом оқарибди; узун соқоли патак ҳолига келибди. У менинг устимга қўйган айбини босиқ товуш билан, аммо дадил такрорлади. Унинг сўзича, гўё мен Пугачёв томонидан Оренбургга жосуслик учун юборилган эмишман; шаҳарда қилинаётган ишлардан ёзма маълумот бериш учун ҳар куни, отишув баҳонаси билан шаҳардан ташқари чиққан эмишман; оқибат, Пугачёвга очиқдан-очиқ берилиб у билан қалъаларни айланган ва ундан мукофот олиш учун ҳар йўл билан ўз ўртоқларим — хоинларни ўлдиришга уларнинг ўринларини олишга ҳаракат қилган эмишман. Унинг сўзига жим қулоқ солдим ва бир нарсадан мамнун бўлдим: мени Марья Ивановнанинг номини айтмасликка мажбур қилган ҳис унинг ҳам қалбидан ўрин олганлигиданми, ҳар қалай, комиссия олдida Белогор қалъаси комендантининг қизи тўғрисида у ҳам индамади. Мен илгариги фикримда яна ҳам

қаттиқ турдим ва суд Швабриннинг берган маълумотини қандай рад қила олишимни сўраган эди, илгари айтган гапимда туришимни ва ўзимни оқлаш хусусида бошқа ҳеч гап айта олмаслигимни билдиридим. Генерал бизни олиб чиқишига буюрди. Иккавимиз бирга чиқдик. Мен совуқонлик билан Швабринга қарадим, аммо индамадим. У заҳарханда қилди ва оёғидаги кишани кўтариб, мендан ўтиб кетди, жадаллади. Мени яна турмага олиб боришиди ва қайтиб сўроққа чақиришмади.

Эндиғи айтадиганларимни мен ўз кўзим билан кўрганим йўқ, аммо бу тўғрида шунча кўп эшитдимки, унинг энг майдачуидага тафсилоти ҳам мияга ўрнашиб қолган ва худди иштирок этгандайман.

Марья Ивановнани ота-онам эски одамларга хос бўлган самимият билан қарши олган. Бечора етим қизни ўз қанотлари остига олиш ва бошини силашни худонинг марҳамати деб билганлар. Тез кунда унга ўрганиб қолишган, чунки унинг яхши қиз эканини билмаслик, уни севмаслик мумкин эмас эди. Менинг унга бўлган муҳаббатим отам учун қуруқ девоналиддан иборат бўлмай қолган; онамнинг эса бирдан-бир орзуси менинг шу меҳрибон капитан қизига уйланишим бўлиб қолган.

Менинг қамалганим ҳақидаги хабар бутун оиласи гангитибди. Марья Ивановна ота-онамга менинг Пугачёв билан бўлган галати танишлигим ҳақида оддий қилиб шундай сўзлаб берибидики, улар хавотир бўлиш у ёқда турсин, хўп кулишибди. Мақсади тож-тахтни барбод қилиш ва дворянларни қириш бўлган бу қабих исёнга менинг аралашувимга отамнинг ишонгиси келмабди. У Савельични сиқиб, бу ҳақда сўрабди. Чол менинг Емелъян Пугачёвга меҳмон бўлганимни ва унинг менга гўё мудом меҳрибончилик қилганини яширамабди; аммо ҳеч қандай хиёнат тўғрисида гап эшитмаганини айтибди. Чол-кампир хотиржам бўлиб, хушхабар келишини зориқиб кутишибди. Марья Ивановна ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушса ҳам ўта эҳтиёткор ва оғир табиатли бўлгани учун индамабди.

Бир неча ҳафта ўтибди... Бир кун отамга Петербургдан, қариндошимиз князь Б** дан хат келибди. Князь менинг тўғримда ёзган экан. Одатдаги муқаддимадан сўнг, менинг исён ишига аралашганим ҳақидаги шубҳа, баҳтга қарши, исбот этилган, халқ кўзи олдида осиб ўлдирилишим лозим бўлса-да, отамнинг ҳексайиб қолгани ва кўрсатган хизматларига ҳурматан, малика аффа этишга қарор берганини ва маломатли ўлимдан қолдириб, узоқ Сибирга умрбод сургун қилишга буюрганини айтибди.

Бу кутилмаган зарба отамни ўлдираёзитти. У, одатдаги мато-катини йўқотиб, унинг одатда пинҳоний бўладиган қайғуси аччик шикоятлар тарзида юзага чиқибди. «Бу қандай гап!— дер экан у газабланиб.— Менинг ўғлим Пугачёв фитнасида қатнашган! Э худо, қандай кунларга қолдим! Малика уни ўлимдан қолдириган! Наҳот бу менинг қайғумни енгиллаштираса? Ўлим жазоси қўрқинч эмас: бобомнинг бобоси муқаддас ҳисоблагани бир

нарсадан қайтмасдан жазо майдонида¹ ўлган эди; отам Волин-кий² ва Хрушчёвлар³ билан бирга жаллод қўлида жон берган. Наҳот дворян ичган онтини бузса, ўғрилар, қочоқ қотиллар, қулларга қўшилса! Бизнинг авлодга номус, ор!..» Отамнинг умидсизликка тушишидан қўрқсан онам унинг олдида йиглай олмас ва бу гапларнинг ёлғон эканлиги, кишилар айтган гапнинг эътибори йўқлиги ҳақида сўзлаб, унга тасалли берар экан. Бироқ отам ҳеч тинчимабди.

Марья Ивановна ҳаммадан кўра кўпроқ азоб тортар экан. Истаган вақтда ўзимни оқлай олишимга кўзи етган Марья Ивановна, гап нимада эканини фаҳмлаб, менинг бошимга келган баҳтсизликка ўзини айбли ҳисоблабди. У кўз ёши ва тортаётган азобини ҳаммадан яширас ва мени қутқариш тўғрисида ўйлар экан.

Бир куни кечқурун отам диванда Сарой календарини варақлаб ўтирас, аммо хаёли паришон бўлганлигидан, календарни ўқиши унга одатдагича таъсири қиласди экан. У ҳуштак билан эски бир маршни чалар экан. Онам, индамасдан, жун фуфайка тўқир ва кўзидан оқсан ёш ҳар замон қўлидаги ишига томар экан. Шу ерда ишлаб ўтирган Марья Ивановна тўсатдан ўзининг Петербургга боришга мажбур эканини айтиб, кетгани ёрдам кўрсатишларини сўрабди. Онам жуда хафа бўлибди. «Петербургда нима қиласан?— дебди у.— Наҳотки Марья Ивановна, сен ҳам бизни ташлаб кетмоқчи бўлсанг?» Марья Ивановна келажак тақдири шу сафарга боғлиқ эканини, садоқат орқасида ҳалок бўлган кишининг қизи бўлгани учун кучли кишилардан ёрдам сўрагани бормоқчи эканини айтибди.

Отам бошини қуийи солибди: ўғлининг зотан бўйтон бўлган жиноятини хотирлатувчи ҳар бир сўз унинг учун оғир ва заҳарли киноя бўлиб туюлар экан. «Бор, азизим!— дебди уф тортиб.— Биз сенинг баҳтингга тўсекин бўлишни истамаймиз. Худо сенга олчоқ хоинни эмас, яхши бир кишини умр йўлдоши қилисан». У ўрнидан туриб, чиқиб кетибди.

Марья Ивановна, онам билан ёлғиз қолиб, ўз мўлжалини қисман унга айтибди. Онам уни қучоқлаб, йиглабди ва эсон-омон ниятига етишини худодан тилаб, дуо қилибди. Марья Ивановна йўлга ҳозирланиб, бир неча кундан сўнг садоқатли Палаша ҳамда мендан зўр билан айрилган ва қаллиғимга хизмат қилиш билан тасалли топган садоқатли Савельични олиб жўнабди.

Марья Ивановна эсон-омон Софияга етиб келибди ва шу вақтда сарой Царскoe селода эканини билиб, шу ерга тушишга қарор

¹ Москва Қизил майдонидаги тепа ер (XVI—XVII аср). Ҳукуматга хиёнат қилганлар шу ерда ўлдирилган.

² Волинский Артемий Петрович (1689—1740)— юрик давлат арбоби. Дворянлик фойдасини кўзлаб, самодержависи чеклаш проектини ёзган киши. Ҳукуматга хиёнат қилишда айланниб, Анна Ивановна замонида ўлдирилган.

³ Хрушчёв А. Ф. (1691—1740)— адмираллик коллегиясининг маслаҳатчиси. Волинскийнинг дўсти ва фикрдоши, ўша билан бирга ўлдирилган,

берибди. Унга бир бурчакдан жой беришибди. Нозирнинг хотини у билан сўзлашиб кетиб, сарой печка ёқувчисининг жияни эканни билдирибди ва сарой ҳаётининг сирларини сўзлаб берибди. Малика соат нечада уйқудан туради, қачон кофе ичади, айлангани қачон чиқади, шу вақтда қандай арбоб-арконлар бор; малика кечак овқат маҳалида нималар деди; кечқурун кимни қабул қиласди, қисқаси, агар Анна Власьевнанинг гаплари ёзилса, бир неча варақ тарихий хотира бўлиб, келажак насл учун қийматли нарса бўлар экан. Марья Ивановна унинг сўзига диққат билан қулоқ солибди. Иккovi боқقا ўтишибди, Анна Власьевна ҳар бир хиёбон, ҳар бир кўприкчанинг тарихини сўзлаб берибди, иккovi хўп айланишиб, бир-биридан жуда мамнун бўлиб қайтишибди.

Эртасига Марья Ивановна барвақт уйғонган, кийинган ва сенинг боққа чиққан. Гўзал сабоҳ, қуёш куз ҳавосидан сарғайган липа дараҳтларининг чўққиларига тушган. Сокит, катта кўл ярқираган. Оққушлар қирғоқларга зеб бериб турган буталар остидан улуғворлик билан юзиб чиқа бошлаган вақт. Марья Ивановна граф Пётр Александрович Румянцевнинг¹ ғалабалари шарифига яқинда унга ҳайкал қўйилган чиройли чаманзор ёнидан ўтиб бораётганида, бирданига қаршисидан инглиз жинсидан бўлган бир оқ ит чиқиб ҳурибди. Марья Ивановна қўрқиб, тўхтабди. Шу онда майин, ёқимли хотин товуши эшитилибди: «Қўрқманг, қопмайди». Марья Ивановна қараса: ҳайкал қаршисидаги скамейкада бир хотин ўтирган эмиш. Марья Ивановна бориб скамейканинг нариги учига ўтирибди. Хотин Марья Ивановнага синчиллаб қарабди; Марья Ивановна ҳам бир неча марта қўзининг қирини ташлаб, уни бошдан-оёқ кузатиб чиқибди. У, эрталаб кийиладиган оқ кўйлак, нимча, бошига кечакаллапўши кийган экан. Ёши қирқларга боргандай. Бу хотиннинг тўла, қип-қизил юзи улуғворлик ва осойишталик ифода этар, кўк кўзлари ва юмшоқ табассуми тасвир этиб бўлмайдиган даражада чиройли экан. Ў сўз қотибди:

- Сиз бирон ёқдан келганмисиз?
- Шундай, хоним: кечагина қишлоқдан келдим.
- Ота-онангиз билан келдингизми?
- Йўқ, ёлғиз келдим.
- Ёлғиз! Жуда ёшсиз-ку?
- Менинг отам ҳам йўқ, онам ҳам.
- Бирон иш билан келгандирсиз-да?
- Иш билан. Подшо хонимга арз қилгани келдим.
- Етим экансиз: адолатсизлик, жабрдан шикоят қиласиз-да?
- Йўқ, хоним. Мен адолат эмас, шафқат сўраб келдим.
- Мумкинми, сиз ким бўласиз?

¹ Пётр Александрович Румянцев (1725 — 1796) — Екатерина II замонидаги энг машҳур саркардалардан бўлиб, «Задунайский» лақабини олган граф.

- Мен капитан Мироновнинг қизи бўламан.
— Капитан Мироновнинг? Оренбург қалъаларидан бирида комендант бўлган Мироновми?
— Шундай, хоним.

Хотин, кўнгли юмшаган бўлса керак, яна ҳам юмшоқлик билан: «Афв этасиз, мумкини сизнинг ишингизга аралашсам? Мен саройга кириб турман. Аризингиз нима эканини менга айтсангиз, балки ёрдам қилишга муваффақ бўларман», — дебди.

Марья Ивановна ўринидан туриб, унга қуллуқ қилибди. Бу номаълум хотиннинг вужуди уни ўзига тортибди ва ишонч талқин қилибди. Марья Ивановна буқланган қоғозни потаниш ҳимоячисига тутибди; хотин эса ўқибди.

Хотин аввал диққат ва хайриҳоҳлик билан ўқир экан, лекин бирдан авзойи ўзгарибди. Унинг ҳар бир ҳаракатини таъқиб этиб турган Марья Ивановна қўрқиб кетибди.

— Сиз Гринёв тўғрисида арз қиласизми? — дебди хотин со-вуққина. — Подшо хоним унинг гуноҳидан ўта олмайди. Гринёв ёлғон подшо томонига жоҳиллик, енгилтакликтан эмас, ахлоқиз, ярамас, заарли киши бўлганидан ўтган.

— Оҳ, ёлғон! — дебди Марья Ивановна қичқириб.

— Қандай ёлғон? — дебди хотин жаҳли чиқиб.

— Ёлғон, худо ҳақи ёлғон! Мен ҳаммасидан боҳабарман, ҳаммасини сизга сўзлаб бераман. Унинг бошига бу кунлар фақат менинг туфайлимдан келди. У суд олдида оқланмаган бўлса, фақат мени бу ишларга аралаштиришни истамаганидан оқланмаган. — У ўқувчига маълум бўлган бутун воқеаларни айтиб берган.

Хоним унинг сўзига диққат қилиб қулоқ солиб, кейин: «Қаерга тушдингиз?» — деб сўрабди ва у Анна Власьевнанинг уйига тушганини эштиб, кулимсираб: «Ҳа, биламан. Хайр, кўришганимизни бирорвга айтманг. Аризингизга жавобни кўп кутмаслигингизга ишонаман», — дебди.

Шу сўзларни айтиб, хоним хиёбонга кириб кетибди. Марья Ивановна қувончли умидларга тўлиб, Анна Власьевнанинг олдига қайтибди.

Анна Еласьевна, ёш қизга куз куни эрталаб айлангани чиқиши заарли эканини айтиб, Марья Ивановнани койибди. У самовар келтирибди ва чой вақтида энди сарой тўғрисидаги беҳисоб гапини бошлаган экан, бирдан сарой каретаси келиб, эшик олдида тўхтабди ва камер-лакей¹ кириб, Мироновнинг қизини подшо хоним чақираётганилигидан хабар берибди.

Анна Власьевна ҳайрон бўлиб, тараффудда қолибди. «Вой худо! Подшо хоним сизни саройга чақирибди. Сизни қаердан билди экан? Азизим, подшонинг олдига қандай борасиз? Ҳали саройда қандай юришни ҳам билмассиз... Мен бирга олиб борайми? Ҳар ҳолда мен сизни бирон ножӯя ҳаракатдан сақларман.

¹ Камер-лакей — шоҳнинг шахсий хизматкори.

Қандай қилиб йўл кийимида борасиз? Сарой кийими олиб келгани доя кампирнинг уйига киши юборайми?» Камер-лакей, подшо унинг якка ва қандай кийимда бўлса, шундай келаверишини талаб қилганини айтибди. Илож бўлмабди: Марья Ивановна каретага чиқиб, саройга қараб кетибди, Анна Власьевна унинг кетидан галириб, дуо қилиб қолибди.

Марья Ивановнанинг юраги, тақдиримиз нима бўлишини олдиндан сезиб, ҳовлиқиб энтикар экан. Бир неча минутдан сўнг карета сарой эшиги олдида тўхтабди. Марья Ивановна тоқатсизлик билан зинадан чиқиб кетибди. Эшиклар катта-катта очилар экан. У бир неча бўш, аммо ниҳоятда чиройли хоналардан ўтибди; камер-лакей уни бошлаб бораракан. Охир бир ёпиқ эшик олдида тўхтаб, Марья Ивановнани қолдирибди-да, ўзи хабар бергани ичкарига кириб кетибди.

Император хонимга рўпара бўлишдан Марья Ивановна шу қадар ваҳимага тушибдики, оёқ узра зўрга туарар эди. Бир минутдан кейин эшик очилиб, у подшонинг даргоҳига кирибди.

Император хоним ўз туалети ёнида ўтирган экан. Бир неча сарой ходими уни ўраб олиб, Марья Ивановнага ҳурмат билан йўл беришибди. Подшо хоним унга жуда мулоҳимлик билан мурожаат қилибди. Марья Ивановна қарасаки: бу ҳалиги, бундан бир неча минут илгари тортинмай гапни айтган хоним. Подшо хоним уни ёнига чақирибди ва кулимсираб шундай дебди: «Сизга берган сўзимнинг устидан чиққанимга ва тилаганингизни ўтаганимга шодман. Ишингиз битди. Күёвингизнинг гуноҳкор әмаслигига ишондим. Мана бу хатни бўлажак қайин отангизга әлтиб берасиз».

Марья Ивановна хатни титроқ қўли билан олибди ва йиглаб император хонимнинг оёғига йиқилибди. Подшо хоним уни турғизиб, ўпиби ва сўзлаша кетибди. «Бой әмассиз, буни биламан,— дебди у;— аммо мен капитан Мироновнинг қизидан кўп қарздорман. Истиқболингиз ҳақида ташвишланманг. Сизни оёқ-қа бостиришни ўз устимга оламан».

Подшо хоним бечора етим қизнинг кўнглини олиб, чиқариб юборибди. Марья Ивановна яна ўша сарой каретасида кетибди. Марья Ивановнанинг келишини тоқатсизлик билан кутиб ўтирган Анна Власьевна уни саволларига кўмиб ташлабди. Марья Ивановна унинг сўроқларига бир нав жавоб берар экан. Анна Власьевна, гарчи унинг овсарлигидан норози бўлса-да, буни қишлоқдан келган кишининг тортичоқлиги ҳисоблаб, афв этибди. Шу куннинг ўзида Марья Ивановна, Петербургни айланиб кўришга ҳам қизиқмай, қишлоққа қайтиб кетибди...

Пётр Андреевич Гринёвнинг ёзган хотираси шу ерда тамом бўлди. Оиласарининг ривоятига қараганда, у подшонинг маҳсус фармони билан 1774 йилнинг охирларида қамоқдан озод этилган ва Пугачёвнинг ўлдирилиши вақтида ҳозир бўлган, Пугачёв оломон ичida уни таниб, бош қимирлатибди ва бирпастдан кейин қонга бўялган бу бош халойиққа кўрсатилибди. Кўп вақт ўтмай

Пётр Андреевич Марья Ивановнага уйланган. Буларнинг авлоди Симбирск губернасида умр гузаронлик қилас экан ***дан ўттиз чақирим йироқликда ўнта помешчикка қарашли бир қишлоқ бор. Шу ердаги уйларнинг бирида Екатерина II нинг ўз қўли билан ёзилган хат ойнали рамкада сақланади. Бу хат Пётр Андреевичнинг отасига ёзилган хат бўлиб, ўғлининг оқланиши, капитан қизи Марья Ивановнанинг ақл ва қалби тўғрисидаги мақтовни ўз ичига олади. Пётр Андреевич Гринёвнинг қўлёзмасини бизга унинг набираларидан бири келтириб берди. У бобоси тасвир этган замон ҳақида китоб ёзиш билан овора эканимизни билган экан. Биз, қариндошларининг рухсати билан, унинг ҳар қайси бобига тузукроқ бир эпиграф қўйиб, баъзи номларни ўзгартириб, алоҳида босиб чиқаришга қарор бердик.

19 окт. 1836

H o s u p